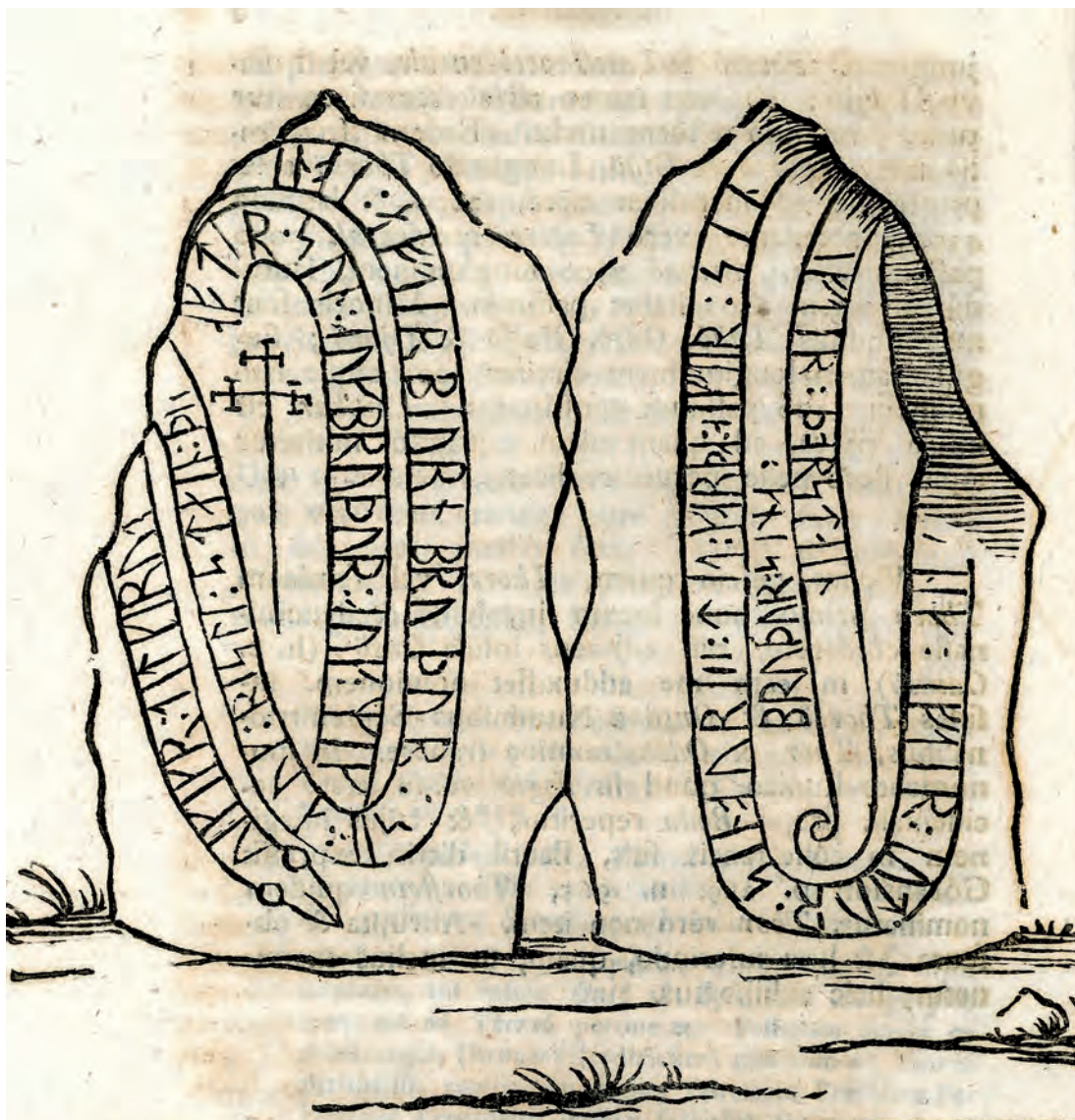

Ristade en sjörövare Torsöstenen?

Den äldsta dissertationen rörande Västergötland trycktes 1699 och handlar om Kinnekulle. Den yngsta är tryckt 1806 och är en topografisk avhandling om ön och socknen Torsö. Totalt är 23 västgötska topografiska dissertationer utgivna.

Torsöbeskrivningen är författad av Bengt Johan Bredberg. Han var född 1780 i Stenstorp. Efter studier i Skara blev han student i Uppsala 1801, i Lund 1804, vice kollega i Mariestad 1805 varefter han återvände till Lund och disputerade samma år *pro gradu* på avhandlingen om Torsö. Han blev slutligen kyrkoherde i Lyrestad 1831, prost 1838 och avled 1859.

Dissertationen innehåller ett träsnitt med fram och baksidan av en numera försvunnen runsten. Bredberg översätter

runtexten med följande:

Sjörövaren (eller kanske egennamnet *Vikar*) lät detta inristas ... till minne av Björn, sin broder, och reste denna sten ... till minne av sin son, sin broder och mig. Han helgade också minnet av sin stamfader Jote ... och han gjorde detta ... för att vårda sig om minnet av sin broder Thorstein.

Den latinska dissertationen över Torsö utgavs av Föreningen för Västgötalitteratur 1994 i översättning av professor Sven Blomgren.

Föreningen för Västgötalitteratur
Box 325, 532 24 Skara • Tfn 070-74 26 518
Plusgiro 59 24 33-7 • Bankgiro 663-2574
Swish 123 347 5555
Org.nr. 868400-8793
Epost: soask54@gmail.com
www.vastgotalitteratur.nu

Ordförande: Gerd Ljungqvist-Persson, Od. 0705-78 56 34
info@creadiem.se

Vice ordf.: Johnny Hagberg, Skara. 070-550 00 98
jonnyhagberg52@gmail.com

Sekr. Annicka Berggren, Söne. 0510-53 10 01
annicka.berggren@icloud.com

Skattmästare: Sven-Olof Ask, Skara. 070-742 65 18
soask54@gmail.com

Anne Andersson, Vårgårda, 070-651 53 53
anne.andersson@telia.com

Peter Johansson, Vänersborg. 070-544 75 39
peter.f.johansson@vgregion.se

Thomas Johansson, Tranemo. 070-531 18 03
tranan@antikvariattranan.se

Niklas Krantz, Floby. 0762-68 30 04
b2_gods@hotmail.com

Gustav Nordh, Hällekis. 0739-87 18 55
gustav.nordh@gmail.com

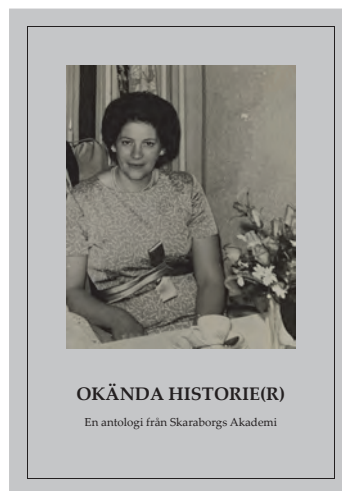
Christina Ström, Hasslösa. 0739-60 92 05
vatteljuset@telia.com

Årsavgift 2025: Enskilda medlemmar 150 kr,
Äkta makar/sambor/institutioner 200 kr.

Meddelandet utkommer i februari, juni, augusti och december. Författare ansvarar för innehållet i egna artiklar. Redaktör och ansv. utgivare: Johnny Hagberg

Vi hälsar följande nya medlemmar:

Okända historie(r)

Årets bok från Skaraborgs Akademi innehåller mer eller mindre okända historier med anknytning till Skaraborg. De spänner över ett vitt fält med utblickar till främmande län och länder, från hemligheter till öppna sår, från 1500-talet till dags dato. Både människor och djur får den uppmärksamhet de kanske inte alltid erhåller i en kultur som lyfter fram det kända, ofta på bekostnad av det originella.

Carl Henrik Ohlsson är säkert först ut på plan att berätta det framgångsrika bandylaget Villas historia, som fascinerar, inte bara dem som följer lagets alla rörelser. I Sören Häggroths artikel ser vi hur västra stambanans dragning påverkade de skaraborgska städernas utveckling och gav Skövde den fördel den staden idag har över de andra.

Vem kan motstå dramatiken i Gwendolyns nedkomst, som Marianne Ahrne med stor inlevelse och språklig finess gör känd för oss som sätter djuren högt på vår värdeskala. I Tidaholm var den märkliga artisten Errol Nordstedt, alias Eddie Meduza, under flera år verksam och lockar som Anja Praesto beskriver stora skaror i sina fotspår.

Sören Holmberg berättar om Västgötherrarnas uppror, ett misslyckat försök att återställa ordningen efter Gustav Vasas statskupp, som tvingade Skaras siste katolske biskop i landsflykt. Barbro Lennéer Axelson ger oss en mera saklig inblick i hemligheternas värld, den som vi alla lever i, men som för de allra flesta av förklarliga skäl är okänd.

Ett kärleksfullt minne av sin mor, Brita Mårtensson förmedlar författaren och sonen Jan som mer än många gett Tidaholm ett ansikte i den litterära världen. Med inblickar i den akademiska världen påminner oss Bengt Knutsson om en mångsidig begåvning utöver det vanliga, den livsledsagarinna som han hade turen att träffa.

Världens mest sedda konstnärer behöver inte vara de mest kända. Det visar Madelene Sandström i sin teckning av etiketttillustratören Ester Andersson som verkade i Tidaholm. Åsa Brandt ger i sitt fängslande porträtt av sin mor vid handen hur en relativt okänd konstnärlig talang har vidareutvecklats i hennes eget konstnärliga liv.

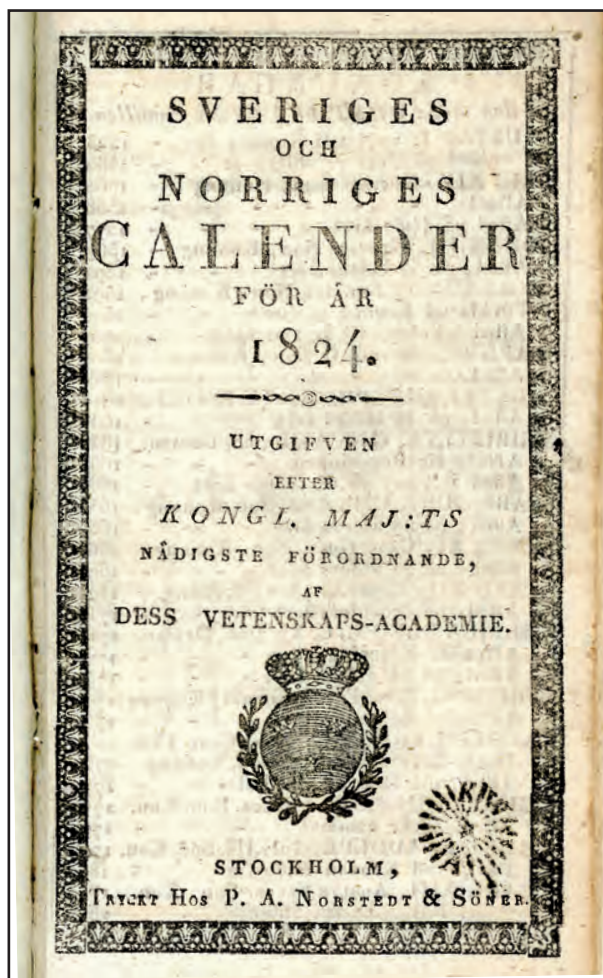
Slutligen stannar redaktören inför en omvälvande händelse i övergången mellan barndom och tonår, när han mötte någon som han fortfarande inte kan släppa.

För att få upplysningar om författarna och om Skaraborgs Akademi och dess verksamhet kan Du besöka vår hemsida, skaraborgsakademi.se.

Boken *Okända historie(R)*, som kostar 200 kronor, kan beställas från Karl-Erik Tysk, Sandbackagatan 3, 812 40 Kungsgården, an-tingen på telefon 070-213 244 eller epost: karlerik.tysk@gmail.com

Karl-Erik Tysk

Sveriges och Norriges calender för år 1824

Under unionstiden (1814–1905) utkom *Sveriges och Norriges statscalender* 1815–1822, *Sveriges och Norriges calender* 1824–1863 och *Sveriges och Norges Stats-kalender* 1864–1876.

Sveriges och Norriges calender utgavs av Kungl. Vetenskapsakademien och innehåller allt vad man bör veta om de båda ländernas olika befattningar och vilka personer som innehar de olika ämbetena i både hov-, den civila, militära och kyrkliga staten. Här finns också bärarna av de olika Kungliga ordena liksom de främmande ländernas ambassadpersonal och andra europeiska kungahus och regenter.

Då just Calendern för Sverige och Norrige i år fyller 200 år kan det vara av intresse att se lite närmare på denna.

Mitt eget exemplar är bundet i röd saffian med pärmbordyr. Inledningsvis finns en årskalender med tecken för solens och månens olika rörelser. Därefter själva calendern omfattande 599 + 7 s.

Det kungliga husets främste person är konungen Carl XIV Johan. Han var född 1764 (död 1844) och uppsteg på den svenska tronen den 5 februari 1818. Hans gemål var drottning Eugenia (1830–1889). De europeiska staterna är upptagna i bokstavsordning. Många av dessa existerar inte längre.

Härnäst kommer uppräknings av Rikets Herrar och Riks-Rådinnor följt av Kungliga Hof-Staten. Uppräknings av de olika ämbetena och styrelserna är lång. Intressant är att det nämnts *Styrelsen af Ön S:t Bartholemy*. Hela 12 personer administrerar denna svenska koloni där också slavhandel kom att bedrivas. Ön var svensk åren 1784–1878 varefter den såldes tillbaka till Frankrike.

Nästan 100 sidor ägnas åt den militära verksamheten och inleds med uppräknings av Fält-Marskalkar. De är tre till antalet; grevarna von Stedingk, von Essen och Wrede. Den siste som utnämndes till Fältmarskalk var generalen Johan August Sandel

(1764–1831), som utnämndes 1824.

Den juridiska delen omfattar nästan 50 s. och följs av universitetet som omfattar ca 30 s. Som främsta organ efter universitetet nämns Kungl. Witterhets-Historie- och Antiquitets-Academien. Endast två "Correspondenter" finns med i förteckningen. I senaste förteckningen av 2023 är vi, 11 som är Korresponderande Ledamöter i denna akademi.

Den kyrkliga förvaltningen omfattar 17 sidor med uppräknings av befattningshavare inom varje stift. Att komma ihåg är att 1824 finns fortfarande *Calmar stift* (upphörde 1815) men inte Luleå (tillkom 1904) eller Stockholms (tillkom 1942).

De Kungliga ordena omfattar 115 sid. Ordensväsendet avskaffades officiellt i Sverige 1974 men återinfördes 2023. Den enda orden som blev kvar efter "reformen" var *Konung Carl XIII:s Orden*. Den är ännu verksam men kan endast tilldelas frimurare som innehar högsta graden inom denna orden.

Calendern avslutas med en uppräknings av *Wadstena Adelige Jungfru-Stifts Direction* och matrikel vilka unga adelsfröknar som uppbar möjligheten till de ekonomiska stipendier detta innebar. Idag finns Vadstena adliga jungfrustift kvar som en pensionsstiftelse förvaldat av Riddarhuset. Ogifta adliga kvinnor kan bli inskrivna och de hundra som varit med längst får en årlig penningssumma.

Johnny Hagberg

Tidsdokument över företag

Kristina Wadensten är delaktig i ännu en bok som berör Alingsåsbygden.

På uppdrag av en entreprenörsfamilj har hennes forskning och skrivande resulterat i en bok om ett familjeföretags historia. Bokens titel är "Från Balders Hage till Strömshaga. En 50-årig livresa".

En vårdag 1973 öppnade paret Kerstin och Karl-Johan Björkman butiken Balders Hage Handelsbod i Alingsås. De saluförde produkter som bygdens hantverkare tillverkade. Ur det stora utbudet kan nämnas snidade träföremål, flätade korgar och tras-mattor. Det var ett vinnande koncept då många ville inreda sina hem i gammaldags stil.

Åren gick och företaget växte. De har huserat i flera lokaler genom åren och jakt på produkter att sälja har skett hos hantverkare, mässor och marknader. Tids nog blev även parets tre barn delaktiga i verksamheten.

Trender kommer och går. Som exempel kan nämnas att under en period mattades intresset för broderi av, och kunderna ville köpa färdiga varor, så det gäller att vara lyhörd som företagare. De hade filialbutiker på några platser i Västsverige, men huvudbutiken fanns i Alingsås.

År 2007 sålde Björkman diversehandeln Balders Hage. Butiken finns kvar i Alingsås men Björkman startade grossistfirman Strömshaga som saluför inredningsprodukter och finns i dag i Floda i Lerums kommun. Där kan man både fika och handla, bland annat den nyutkomna boken som är på 131 sidor.

Niklas Krantz

Datum att notera

Varnhems klosterkyrka lördagen den 15/2 – se annons sid. 27.

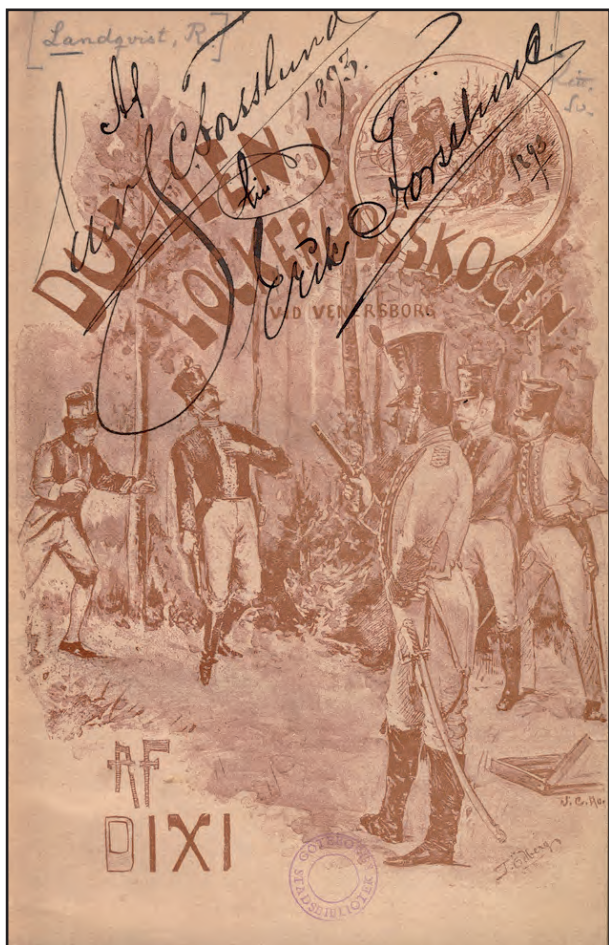
Bokauktion i Stora Levene lör. den 29/3.

Lördag 10 maj – Utflykt till Torpa Stenhus

Guidning & berättelser om Torpa Stenhus.

Årets Västgötabok. Årsmötesprogram.

”Duellen i Lockerudskogen” – en raritet om Vänersborgs historia

Vänersborgs sekelskiftesdag, lördagen den 31 augusti, drog folk från när och fjärran. Med bland marknadsständer fanns även Föreningen för Västgötalitteratur. Niklas Krantz var också denna gång bokhandlare och hade sitt stånd framme vid museibygnaden, strax till vänster om huvudingången.

Sveriges sista duell

Här stod han och såg den hästdragna vagnen fara förbi med jämna mellanrum med glada barn och roade vuxna. Här befann han sig nästan inne i dansen, när Vänersborgs Folkdansgille svängde runt i allsköns folkdanser. Här vandrade också många vänersborgare förbi, och åtskilliga av dem stannade vid detta bokstånd. En av rariteterna var den skönlitterära skildringen ”Duellen i Lockerudskogen vid Vänersborg” av signaturen Dixi (1891). (Författaren hette i levande livet Rudolf Landqvist.) Boken handlar om Sveriges sista duell, eller åtminstone sista kända duell, som utkämpades 1816. 600 kronor är ett rimligt pris för en raritet, som är snyggt inbunden i ett band utan förlitningar, nötning eller fläckar. ”Det är mindre viktigt, ifall boken inte blir såld här på marknaden”, förklarade Niklas Krantz. ”Jag har en köpare på hand, en militärhistoriskt intresserad person, som jag känner väl.”

Peter Johansson – en flitig författare

Den andra rariteten med lokalanknytning var Claes Johan Ljungströms bok om Väne härad och staden Vänersborg (från 1884). ”Om ingen annan köper denna bok”, förklarade Niklas Krantz, ”så köper jag den själv”. Men det behövde han inte göra. Boken blev såld. Efteråt trodde han, att han hade sålt boken till mig, men så var det inte. Givetvis hade jag ändå en bok med mig hem trots mina försatser att inte förvärva fler böcker. Den boken köpte jag dock i museibutiken, som saluför exempelvis böcker av museichefen Peter Johansson. Han skriver böcker

om museimän och Afrikafarare, som sände hem uppstoppade djur och uppstoppade fåglar till Vänersborgs museum och andra museer. Boken jag köpte handlar om museets grundare, Johan Adolf Andersohn, som efter tre års vistelse i Mölndal brukade uppge, att han ursprungligen kom från Mölndal. Att kunna räkna in en framstående museiman bland Mölndals icke alltför många kända män och kvinnor var så underbart, att jag gladeligen betalade vad boken kostade. Peter Johansson är som bekant styrelsemedlem i Föreningen för Västgötalitteratur och alltså författare. Hans skrifter utges av bokförlag eller av Vänersborgs museum, vars samlingar och ledande personligheter lyfts fram genom böckerna. Detta är västgötalitteratur av bästa slag.

Försäljaren köpte själv rariteten

På det stora hela gick försäljningen bra för Niklas. ”Men det gick inte lika bra som i Borås”, tillade han med längtan i blicken. Hans parhäst, skattmästaren Sven-Olof Ask, var inte med i Vänersborg utan bevakade denna dag en auktion just i Boråstrakten, nämligen i Limmared. Claes Johan Ljungströms bok gick alltså Niklas Krantz’ näsa förbi. Han tog skadan igen genom att köpa boken om duellen i Lockerudskogen. Syftet med boken var dock att förvärva en raritet. Jag försäkrar, att han inte kommer att utmana er på duell, fastän han avslutade vistelsen i Vänersborg genom att inspektera den sägenomsusade platsen för duellen i Lockerudskogen. Syftet var även i detta fall rent historiskt och inget annat.

En vältecknad omslagsbild

Jag känner inte till bokens litterära eller dokumentära värde, men så fort jag öppnade frampärmen, insåg jag att boken var värdefull. Omslaget pryds nämligen av en vältecknad bild, som visar duellen. En sådan bild är en stor tillgång, när man skall skriva artiklar om dueller och söker efter illustrationer. En militärhistoriskt mycket intresserad person skulle kanske upptäcka smärre fel i bilden, men för oss vanliga dödliga duger bilden utmärkt och är ett fynd för historieförfattare.

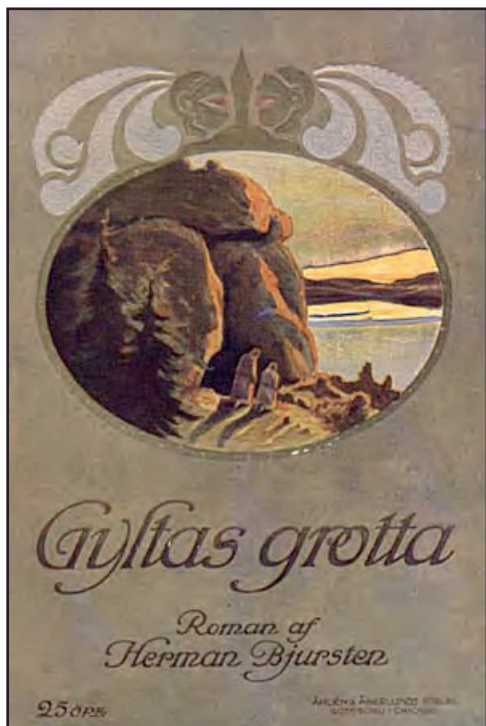
Lars Gahrn

Niklas Krantz vid marknadsståndet för Föreningen för Västgötalitteratur visar upp boken ”Duellen i Lockerudskogen”. Omslaget pryds av en vältecknad bild, som visar duellen.

Foto: Lars Gahrn.

Gyltas grotta

Området kring Fristad och Öresjö är mycket kuperat med höjder och dalar och väcker uppmärksamhet. Carl von Linné beskrev det i sin "Västgöta resa" 1746 som att det liknade Ångermanland. Det romantiska landskapet inspirerade författare under 1800-talet och en av dem var Herman Bjursten 1825–1866, som skrev en roman "Gyltas grotta", som kom ut 1853. Herman Bjurstens far var kyrkoherde i Fristad och Borås och hette Anders Bjursten, f. 1783. Han var också riksdagsman och dog under koleraepidemien 1834, när han var i riksdagsarbete i Stockholm. Han var en mycket aktiv man, som låg bakom tillkomsten av Fristads prästgård 1825 – 1826 och hade långt framskridna planer på en ny kyrka i Fristad.

Anders Bjursten hade flera barn, bl.a. sonen Herman. Han berättar om en lycklig barndom i Fristads prästgård med utflykter i omgivningarna. I den stora prästgårdsträdgården fanns stora askar, och i en av dem hade Herman en lövhydda. Han kunde klättra upp där och drömma sig bort i fantasin. Han studerade sedan i Uppsala och blev lektor i latinska språket vid ett gymnasium i Stockholm och skrev en Litteraturhistoria. Tyvärr blev han inte så gammal utan tog sitt liv i samband med en depression.

Ibland gick utflykterna till trakten av Öresjö, och där fanns Gyltas grotta, en stor grotta i bergssidan vid Frufällan. Även andra grottoliknande platser utpekades. Omkring Gyltas grotta fanns det sägner om adelsmannen Peder Gylta på Påtorp som stack ihjäl en munk framför altaret i kyrkan. Därför måste han fly fredlös och "gå på skogen". Vem som helst fick döda honom. Herman Bjursten återger sägnen i sin bok och spinner också in en kärlekshistoria. Den onde och intrigerande munken hade försökt ta Peders älskade Katarina ifrån honom, och hon försökte nu hjälpa honom, när han var tvungen att fly ut i skogen. Det lyckades dock inte, utan båda omkom, när de drunknade i Öresjö.

Denna sägen berättas bl.a. av folklivsforskaren Klas Olofsson i Fristad. Där talas också om ett kloster på Påtorp. Sägner bör ha sin bakgrund i historien om Gyltasläkten. Vi vet, att släkten Gylta innehade Påtorps säteri från slutet av 1300-talet till början av 1600-talet. Väpnaren Gunnar Gylta från Gäla red gifte sig med Märta Brahe och de fick sonen Bengt Gunnarsson Gylta. Han blev häradshövding och lagman och tillhörde landets yppersta kretsar. Hans son var Peder Bengtsson Gylta 1484–1527, som troligen var den som omtalas i sägnen. Han hade också högre ämbeten som häradshövding men var också prästmunk i Vadstena kloster. Hans son Bengt Pedersson Gylta, var till och med riksråd.

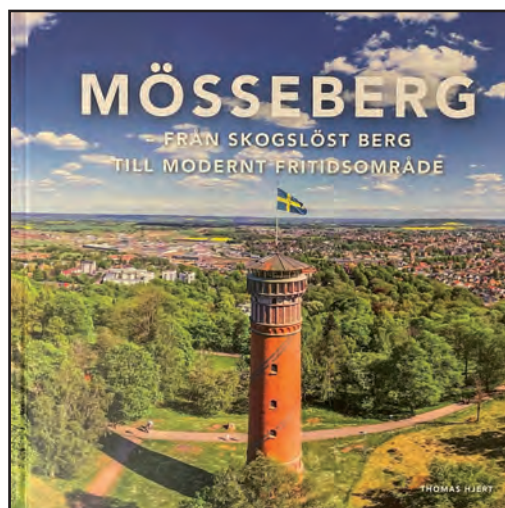
Under unionstiden var det ofta stridigheter mellan Sverige och Danmark. Gyltasläkten med danska släktband höll ofta på Danmark och kunde då betraktas som svikare av svenskarna. Ofta tog de då sin tillflykt till Vadstena kloster, och flera av dem är begravda där. Bengt Pederssons syster Katarina Gylta var den sista abbedissan i Vadstena kloster från mitten av 1500-talet till början av 1590-talet. Hon höll alltså Gustav Vasa och hans efterföljare stängna i nära 50 år, även sedan munkarna fördrivits från klostret. Det berättas, att hon och Gustav Vasas son Johan III, som hade mer sympati för katolicismen, gick i klosterträdgården och samspråkade med varandra på latin.

Den siste manlige ättlingen av Gyltasläkten Peder Bengtsson Gylta dog 1570, 20 år gammal. Hans syster Ingegerd Gylta var gift med Åke Soop och dessa ägde Påtorp fram till ca 1620. Deras gravhällar finns på Fristads kyrkogård.

Sägner om Gyltas grotta och klostret på Påtorp har levt kvar in i vår tid. Klas Olofsson berättar om Klosterhålan, där det legat ett kloster som sjönk ner i jorden. Även namn som Munkahagen och Munkån kan ha anknytning till historien. I bakgrunden finns släkten Gyltas anknytning till Vadstena kloster, som var en viktig maktfaktor på sin tid.

Ann-Britt Boman

Bok om ett bergs historia

Hembygdsvännen och idrottsmannen Thomas Hjert har efter mycket forskning och många föredrag om Mösseberg utkommit med en bok om det intressanta platåberget.

Han växte upp i Falköping vid bergets fot och otaliga är de timmar han har tillbringat på berget med lek och idrottande. Drygt 30 kapitel finns i den 119 sidor tjocka boken. Man får ta del av allt från bergets geologi till kurorten och moderna idrottsanläggningar.

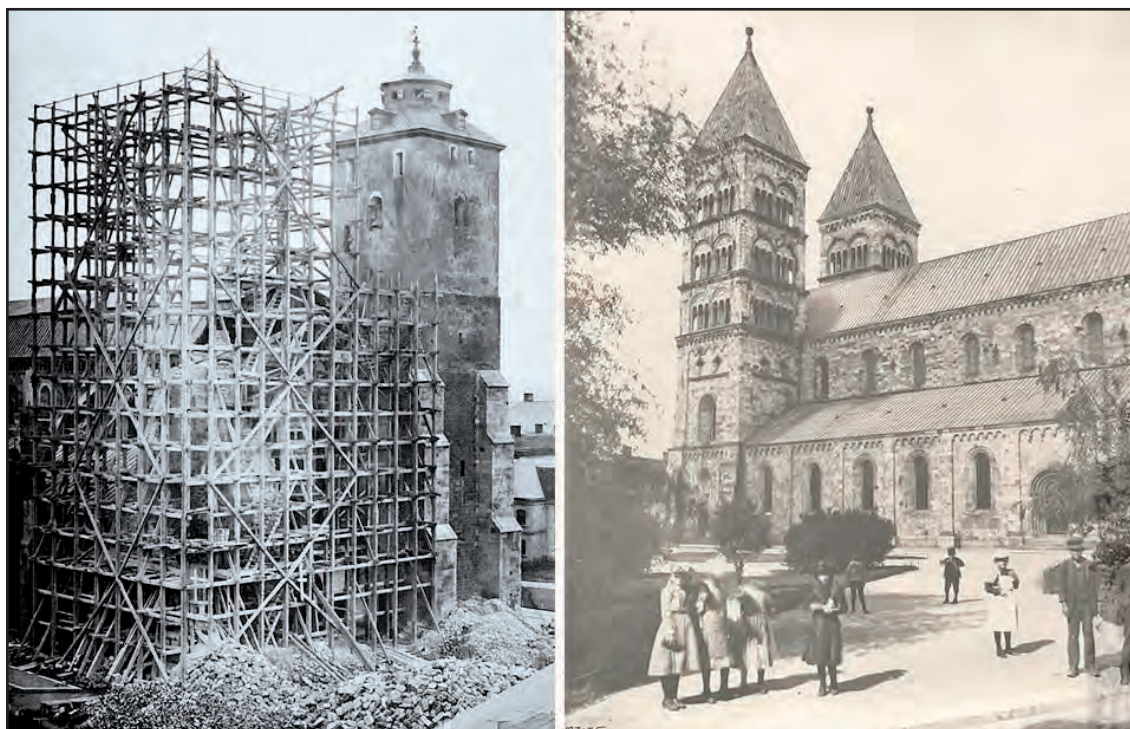
Carl von Linné besökte Falbygden under några sommandagar 1746. Han beskrev då att Mösseberg "var ofwanuppå tämmeligen slätt och bart".

I dag finns det både flera naturreservat och en hel del skog på berget. von Linné omnämner även Vilske härads avrättningsplats. Platsen är i dag skyltad och väl värd ett besök, liksom så mycket annat på berget. Mössebergs utsiktstorn är en vacker byggnad som invigdes år 1903. Ca 200 trappsteg behöver man passera om man vill ta sig ända upp i det 35 meter höga tornet. Utsiktstornet har välförtjänt ett eget kapitel i boken och pryder även bokens omslag. Berget reser sig iögonfallande över omgivningen och har en högsta punkt på 327 meter över havet.

Detta och mycket annat kan man få ta del av i boken som går att köpa på Norders Bokhandel i Falköping.

Niklas Krantz

Om Helgo Zettervall och bokverket om Lunds domkyrka

På bilden till vänster rivs de gamla tornen under ombyggnationen av Lunds domkyrka, som pågick 1869–77. Till höger domkyrkan med de nya tornen på plats.

Ingen, ingen enda, i Skara kan vara opåverkad av arkitekten Helgo Zettervall. Hans namn står liksom skrivet i skyn över stadens centrala delar. Inte i eldskrift, men väl i arkitektur. Platserna vi bebod formar oss. Helgo Zettervall har format det Skara vi har idag, dess hjärta och två lungor. I det sena 1800-talet var det han som gav staden dess karakteristiska skyline med de två spetsiga domkyrkotornen. Dessförinnan hade han varit involverad i det ståtliga biblioteket, idag Gamla biblioteket, och han hade ritat det nya läroverket, idag Stadshuset. Man finner signaturen ”Helgo Zettervall” över Skara.

Helgo Zettervall gjorde mer, mycket mer. Han satte sin prägel på fler städer, fler domkyrkor och kyrkor, skolor och bibliotek, offentliga och privata byggnader. Han var oerhört produktiv och han är en av våra verkligt stora arkitekter, och därmed också omstridd.

Jag vill här lyfta fram ett förnämligt kapitel om Helgo Zettervall i bokverket ”Lunds domkyrka. Nya tiden – byggnaden och arkitekterna”, volym 239 av Sveriges kyrkor, Makadam förlag 2023. Denna bok, som redigerats av professor Stephan Borgehammar, ingår som en del av en stor utgivning på åtta band med anledning av Lunds domkyrkas 900-års jubileum 2023. I nämnda volym återfinns kapitlet ”Helgo Zettervalls restaurering 1860–1901”. Författare är docent Herman Bengtsson, som är väl insatt i allt som rör Helgo Zettervall. Han var bland annat redaktör för niobandsverket om Uppsala domkyrka, som ju också bär Helgo Zettervalls signum.

Ung och oprövad

Bara 29 år gammal fick Helgo Zettervall 1860 uppdraget att vara domkyrkoarkitekt i Lund. Då var han relativt oprövad med enda merit att ha övervakat en restaurering av Västerås domkyrka. Men fler av de mer meriterade som tillfrågades aktade sig nogga för Lund, för där fanns den hetsige Carl Georg Brunius. Han var ökad och han såg Lunds domkyrka som sitt revir. Han hade dittills varit ansvarig för domkyrkans reparationer, och nu hade en besiktning visat på stora brister. Nya kvastar måste in. Det var sprickor i fasaden och i tornen, fuktskador och takläckage, felkonstruerade strävpelare, stenskvadrar som höll på att rasa, fukt

och påväxt. Med mera dylikt. Domkyrkorådet var modigt som gav Zettervall uppdraget. Zettervall var modig som tog det. Det blev ett engagemang över en tid på 40 år.

Precis som man hade kunnat förutse gjorde Brunius allt för att kritisera och misstänkliggöra Zettervalls alla förslag. Han kallade dem för ”omogna infall” och ”gottyckliga projekter” och menade att Zettervall visade ”en fullkomlig brist på praktisk duglighet” och en ”total frånvaro av alla ingenjörsinsikter”. ”Ren vandalism, grovt barbari”. Brunius kritik visste inga gränser. Konflikten dem emellan hamnade i pressen och det blåste hårt kring Zettervall. Även om detta inte är huvudsaken i det som Herman Bengtsson skriver hör det till verkligheten. Mönstret kan man se gå igen på andra platser. Också i Skara bröts olika meningar i offentligheten vid den senaste ombyggnationen av domkyrkan, som de minnesgoda vet.

Helgo Zettervall stod på sig. Han hade sina ideal från den så kallade l’unité de style-rörelsen med Eugène Viollet-le-Duc (Notre Dames förnyare) i spetsen. Han var ung. Han hade framtiden för sig. Brunius var av en annan generation och på väg ut. Han försvarade sina idéer, men de tillhörde en annan tid. Han ville konservera det befintliga. Zettervall såg problemen och förfallet som utgångspunkt för något nytt, som i hans tanke skulle vara som det riktigt ursprungliga. Hans kunskaper var överlägsna och hans stöd från kyrkans folk tydligt.

Internationella intryck

Eftersom Zettervall aldrig tidigare hade arbetat med den romanska byggnadsstilen gav han sig ut på en studieresa i Europa och han berättar senare i sina memoarer om hur mycket den betydde. Man kan faktiskt i Lund se vilka intryck han tog av till exempel klosterkyrkan i Maria Laach, katedralerna i Mainz och Worms och kyrkor i Koblenz och Bamberg. Ta till exempel tornen. Så gott som alla Zettervalls kyrkor har spetsiga, gotiska torn, men naturligtvis inte Lunds romanska domkyrka. Dess två torn revs och byggdes upp från grunden och fick sina typiska låga, pyramidformade huvar liknande Maria Laachs.

Herman Bengtsson redogör för alla förslag som flöt ur Zettervalls penna, det ena efter det andra allteftersom Domkyrkorådet,

Överintendentsämbetet, olika kommittéer, biskop, landshövding med flera levererade synpunkter och beslut. Det gällde exteriört och interiört. I boken finns ett mycket intressant bildmaterial som på ett utmärkt sätt ger syn för sägen.

1869 dog Carl Georg Brunius och läget lättade något för Zettervall. Då var arbetena på exteriören i gång. Men otroligt nog tog en son till den gamle Brunius, August Wilhelm, på 1870-talet upp sin faders vapen och började fäkta. Han kallade Zettervalls byggnadsprogram för ett ogenomtänkt förstörelseverk. Han hoppades att andra domkyrkor skulle förskonas från zettervallska missgrepp. Det var just då som domkapitlet i Skara satt med Zettervalls ritningar till den restauration som skulle ta sin början 1886. De måste ha känt till diskussionerna kring Zettervall, men de gav honom förtroendet. Det fanns mod i Skara också.

1904 gick Helgo Zettervall i pension. Fredrik Wilhelm Scholander, konduktör (motsvarande andre arkitekt) på Överintendentsämbetet, hade stöttat Zettervall hela tiden. Han skrev om honom: "Vestergötlands svältor hafva gifvit lifvet åt en verkliga gedigen, storartad arkitekt. Har du sett hans Lunds domkyrka? Jag säger hans, ty han är fader för den vestra fasaden, det torde jag bäst bland alla kunna intyga, som från början haft att sköta med detta farliga och trassliga mål." Precis samma sak kan sägas om Skara domkyrka. Det gäller att om inte Helgo Zettervall med all sin kraft, sin kunskap och sin begåvning hade tagit tag i dess förfall kan man med förlov undra vad Skara domkyrka skulle ha varit idag. Inte den som är, i vilket fall som helst.

Herman Bengtsson

Man kan och ska beundra Helgo Zettervall som den store kyrkoförnyaren (jo, jag vet vad hans kritiker spefullt kallade honom...) under det sena 1800-talet. Men man måste också beundra Herman Bengtsson som på ett strålande sätt redovisar och berättar om Zettervalls insatser för Lunds domkyrka. Zettervall dokumenterade allt, under perioder dag för dag, i anteckningar och ritningar. Det finns därtill brev, protokoll och artiklar i pressen. Bengtsson verkar ha gått igenom allt. Detta är steg ett. Att sedan göra en läsvärd egen text är nästa. Visst är många av Bengtssons 167 sidor i kapitlet illustrationer, men det är Herman Bengtsson förmåga att framställa sin forskning som är värd beundran. Det är den stora behållningen. I samma band är han dessutom involverad i kapitlet om Zettervalls efterträdare som domkyrkoarkitekter, Wählin och Graebe.

Ett bokverk av dignitet

För alla kyrkohistoriskt intresserade är det som julafton att få ta emot ett bokverk av den dignitet som de åtta banden om Lunds domkyrkas historia. De åtta volymerna har följande teman:

1. Medeltiden
2. Nya tiden: Byggnaden och arkitekterna (utkommen)
3. Nya tiden: Katedralen i samhället (utkommen)
4. Inredning och inventarier (utkommen)
5. Gravminnen
6. The Medieval Liturgy
7. Katedralen i bruk
8. Idéer och världsbilder (utkommen)

Varje band har sin redaktör och projektledare för den sammantagna utgivningen är f. domprosten Håkan E Wilhelmsson. Ett imponerande antal författare på hög vetenskaplig nivå har medverkat. Det handlar om över 100 forskare från Sverige, Norge, Danmark och Slovenien. De hålls samman av ett särskilt vetenskapligt råd.

Fyra band utkom under våren 2024, och band 5 och 6 kommer ut under hösten. Band 7 är planerat till 2025 och sedan kommer band 1. Man måste ha förståelse för det komplexa i ett projekt av denna magnitud. Hela bokverket ska inte ses som en jubileumsutgåva vars uppgift är att ge glans åt ett särskilt tillfälle. Här görs en dokumentation av byggnadens historia och sammanhang i sin geografiska och kulturella kontext. Dess värde varar.

Att utgåvorna är vackra och gedigna, några i linneband, imponerar. Heder åt Lunds domkyrkoråd och bokförlaget Makadam.

Att försäljningspriset kan ligga så lågt som ca 400 kr/band ska man nog tacka en lång lista av bidragsgivare för. Oss allom till glädje och fromma.

Anders Alberius

Topografen John Bohman lyfts fram i ny bok

Börje Räftegård har under många år utgivit böcker i olika ämnen. I sin senaste bok lyfter han fram topografen John Bohman (född 1790 i Kisa, död 1842 i Kuddby) som med sina böcker bildar länken mellan Daniel Tiselius båda berömda verk om Vättern från det tidiga 1700-talet och Folke Dahlbergs vätternskildringar under 1900-talet.

Bohman var präst, botaniker och topograf och skrev boken *Vättern och dess kuster* som utkom i två delar åren 1834 och 1840.

Redan 1829 utgav han en topografisk beskrivning kring *Omberg och dess omgivning*. I denna utgåva visar sig Bohman som en utmärkt topografisk författare. Men det var med böckerna om Vättern som han har gjort sig mest känd.

Som förebild för sin beskrivning om Vättern har Bohman, som ovan nämnts, de båda klassiska verken som författades av Daniel Tiselius (1682-1744). Men som den självständiga forskaren han är får också Bohman korrigera sin läromäster vid flera tillfällen.

Av äldre topografiska böcker är Bohmans reseberättelser uppskattade och sökta. Hans skildringar är lärda och inträngande och ger en målande bild av hans resor under första delen av 1800-talet. Hans böcker har varit och är välkända men det som nu tillförs genom Räftegård's bok är kunskapen om författaren John Bohman och det är utan tvekan en bok som rekommenderas läsning för alla med intresse av bygden kring Vättern. Därtill är den faktafylld och välskriven.

Johnny Hagberg

Den utomordentlige vätternskildraren. John Bohman: Naturalhistoriker, präst och resenär i Karl Johanstidens vätternbygder. 136 s. Gidlunds förlag.

Sparlösa – Brita. En klok gumma för 150 år sedan

Försökte bota sjuka men hamnade i Mariestads fängelse

Förr i tiden hade de sjuka i Skaraborg det inte lätt. På 1800-talet fanns här sex provinsialläkare och ett sjukhus, det låg i Mariestad och hade 54 vårdplatser. Denna sjukvård förslog naturligtvis inte alls utan sjuklingar sökte gärna bot hos kloka gummor och gubbar. Av dessa var under 1800-talet Sparlösa-gumman en av de mest berömda. Hon hette egentligen Brita Eriksdotter och var född i Trökörna men hade på 1820-talet flyttat till en backstuga i Sparlösa, där hon under ett trettio-tal år hade mottagning. Till henne kom en ström av patienter ur alla samhällsklasser, lidande av alla upptänkliga krämpor och sjukdomar för att få bot och hon drog sig inte ens för att göra ganska avancerade kirurgiska ingrepp. Det skulle hon emellertid ha låtit bli, de kom att bli hennes fall.

Övernaturliga gåvor

Sin förmåga att bota sjukdomar hade hon fått redan i ungdomen. En brännande het dag under skördearbetet hade hon för att släcka törsten lagt sig vid en källa för att dricka. Hon hade då sett en vit orm slingra sig i vattnet. När hon sedan kom tillbaka till skördefolket och hörde talas om en ox som varit försvunnen flera dagar, kunde hon tala om att den stod nedsjunken i ett kärr en bit bort. Och mycket riktigt fann man oxen på den plats hon beskrivit. Den vita ormen hade gett Brita övernaturliga gåvor.

Brita Eriksdotter fick snabbt rykte om sig som klok och synsk och hon blev Sparlösa-bygdens undergörerska, som troddes finna bot för de flesta lyten och sjukdomar. Så snart hon fick se en sjuk påstods det att hon genast fann rätt botemedel och kunde ordinera verksam behandling och effektiva mediciner. Dessa kunde ofta vara hemmagjorda, mot gulsot ordinerades malda gäddtänder, mot malaria ett pulver gjort på nyfödda svalungar, mot fallandesjuka bränt pannben från en avrättad brottsling medan sängvåtare skulle äta piller gjorda på tuppkam och fiskblåsa. De här recepten verkar för en nutida människa oaptitliga och ganska förskräckliga och kunde naturligtvis inte göra någon nytta. Medicinen skulle också intas under rabblande av olika trollformler och på magiska platser, t ex avrättningsplatser och kyrkogårdar och alltid vid midnatt och fullmåne på bestämda veckodagar.

Naturligtvis ingick också åderlåtning och blodiglar i hennes behandlingar; inom folkmedicinen var detta alltid ofrånkomligt.

Apoteket i Skövde

Ibland förslog inte Britas hemmagjorda dekokter; starkare varor krävdes. Då fick hennes supige man på smutsiga papperslappar skriva ned svärbegripliga och svårtydda recept som apotekare Sommar i Skövde hade att tyda och expediera. Inget annat apotek kom i fråga och recepten innehöll gärna importerade medicinalväxter och utländska essenser och kryddor. Helt självlärd var nog inte Brita; det cirkulerade i Sverige många folkliga läkeböcker, tryckta eller i avskrift och i dem hade hon säkert inhämtat goda råd och recept.

De universitetsutbildade läkarna försökte förgäves stoppa henne, men fann inte något stöd i lagen. Provinsialläkaren i Lidköping kom en gång förklädd och simulerande sjukdom till Sparlösa för att komma på Brita med någon förbjuden behandling, men blev genast igenkänd: ”Här är bara plats för di sjuke, där är döra” lär Brita ha sagt när hon körde ut honom. Stadsläkaren i Skövde ville hindra apotekare Sommar att leverera medicin till Sparlösa, men denne gjorde goda affärer och avstod inte frivilligt från sina inkomster. Hans samarbete med Brita gynnade bägge och gav naturligtvis Brita ökad status och gjorde att hennes berömmelse ökade än mer.

En herreman från Värmland sökte t ex Brita för sin dövhet.

Han åtföljdes av sin hushållerska som tolkade, själv kunde han bara göra sig förstådd med tecken. Brita band en halsduk om halsen på honom så att blodet steg åt huvudet på honom. Hon öppnade sedan en åder bakom vardera örat och strax kunde patienten höra allt som sades. Denna lyckade behandling fick till följd att många patienter även från Värmland och Bergslagen snart stod i kö utanför backstugan på Långe Larsgårdens mark.

Kirurgiska ingrepp

Hennes patientarvode var alltid en tolvskilling, men hon krävde också att få smaka på brännvinet i patienternas matsäck. Detta var från början en vana, men blev så småningom ett behov som till slut ledde till hennes tragiska öde. I sitt nästan alltid överförfriskade tillstånd kom hon att överskatta sin förmåga och försöka sig på allt djärvare kirurgiska ingrepp.

Vid ett tillfälle sökte en kvinna för en utväxt på ryggen. Sparlösa-gumman, kanske mer berusad än vanligt, beslöt sig för att skära bort den. Med en skomakarkniv började hon karva i den stackars patienten. Operationen lyckades, men blodflödet gick inte att stilla och efter en stund dog kvinnan av förblödning. Hennes släktingar reagerade och stämde Sparlösa-gumman inför Viste häradsrätt. Där blev Brita 1850 dömd till fängelse för vållande till annans död. Myndigheterna hade vaknat och ville gärna statuera exempel för att skrämja alla kloka gubbar och gummor.

I bojar och med fångskjuts fördes Brita av länsman till Mariestads fängelse och där fick hon sitta i flera år.

Mariestads kronohäkte 1831. Teckning ur Thuns skissbok, Stifts- och landsbiblioteket i Skara.

Tragiskt slut

Väl utsläppt ur fängelset tog Sparlösa-gumman upp sin praktik igen och det berättas att patientströmmen nu ökade. Kirurgiska ingrepp avstod hon dock från, men hennes begär efter brännvin tog efter några år överhanden och hon dog enligt obduktionsprotokollet i alkoholförgiftning något år in på 1850-talet.

Förhoppningsvis hann hon under sin medicinska verksamhet göra mer nytta än skada, men helt säkert är det väl inte.

Hon kunde säkert bota en del sjuka med läkeörter, utnyttja placeboeffekten, förbinda sår, spjälka brutna armar och ben och dra ut tänder. Men nutidens patienter kan vara tacksamma för att läkekonsten sedan Sparlösa-gummans tid gått framåt. Hennes ordinationer, recept och kirurgiska ingrepp verkar idag vara livsfarliga. Bevisligen kunde de också vara det.

Tore Hartung

1935 – 2024

Strängnäs domkyrkobibliotek

År 2017 utgavs *Strängnäs domkyrkobibliotek. Systematisk katalog över tryckta böcker 1-2*. Arbetet med katalogisering och utgivning är utfört av domkyrkobibliotekarien Ragnhild Lundgren och omfattar 1200 sidor.

Ett av våra äldsta bibliotek

Domkyrkobiblioteket i Strängnäs har en lång historia med rötter i medeltiden. Det är ett av Sveriges äldsta alltjämt bevarade och fungerande bibliotek. Det leder sitt ursprung till år 1316 då Strängnäs dominikankloster enligt en bevarad urkund genom ett testamente fick ta emot en stormansänkas donation av böcker.

Biblioteket har katalogiserats vid flera tillfällen sedan 1600-talet, till exempel Henrik Aminsons alfabetiska katalog som trycktes 1863–1864 omfattade över 600 sidor med namnet *Bibliotheca templi cathedralis Stregnensis, quæ maximam partem ex Germania capta est circa finem belli triginta annorum, descripta*, 1–2.

Aminsons avsikt var att även göra en systematisk katalog, vilket nu realiserats. Även om det tryckta beståndet också är registrerat i Libris ger den fysiska katalogen en annan överblick och användaren får flera möjligheter att botanisera i samlingen.

I katalogen över Domkyrkobiblioteket finns en beskrivning över titlar, register över personer, boktryckare och tidigare ägare. Dessutom ingår ett par artiklar om det genomförda katalogiseringsarbetet och bibliotekets sammansättning respektive dess idéhistoriska sammanhang.

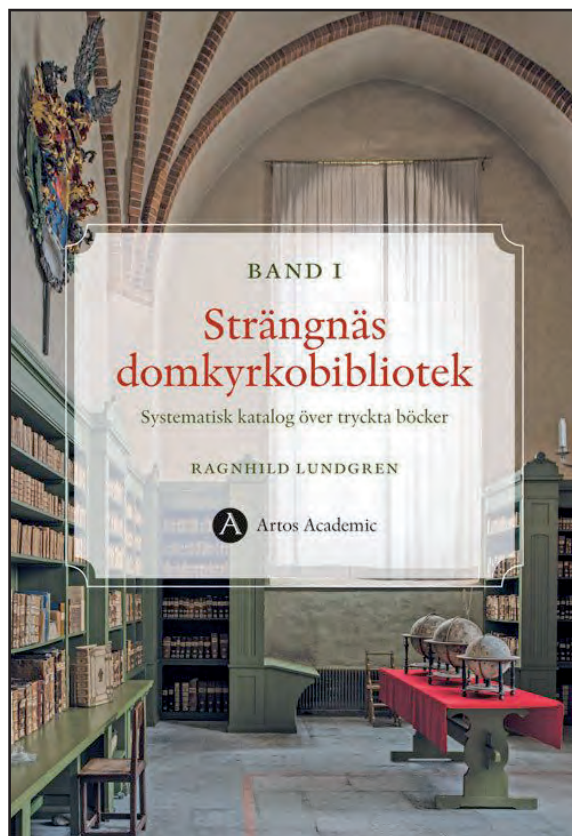
Rogges boksamling

På 1460-talet talas det för första gången om en boksamling i sydvästra koret. Kort Rogge, biskop i Strängnäs 1479–1501, köpte personligen in några av de äldsta volymerna i samlingen. I bibliotekets handskriftssamling finns också det tal Kort Rogge

höll vid sin doktorspromovering i Perugia år 1460 bevarat.

Rogge tog initiativ till tryckningen av Strängnäsmissalet (*Missale Stregnense*), tryckt av Bartholomeus Ghotan i Stockholm 1487. Missalet trycktes i 170 exemplar, men de flesta förstördes i samband med reformationen. I Strängnäs domkyrkobibliotek finns det bäst bevarade exemplaret. Just nu pågår arbetet genom Strängnäs stiftshistoriska sällskap med utgivandet av detta missale i faksimil, översättning och med vetenskapliga artiklar.

Under Johannes Matthiaes tid som biskop i Strängnäs (1644–1664) upplevde biblioteket sina glansdagar. Johannes Matthiae inrättade biblioteket i domkyrkans nordvästra kor och skänkte också sin egen boksamling dit.

Krigsbyten

Under 1600-talets utökades det genom drottning Kristinas försorg med krigsbyten, framför allt från städerna Prag, Olmutz och Nikolsburg. Därför rymmer boksamlingen än idag ett flertal volymer med ursprung i det berömda Rosenbergska biblioteket i Prag, liksom böcker från kloster, privatsamlingar och jesuitkollegier i Mähren, Böhmen och Schlesien, dagens Polen och Tjeckien.

Biblioteket består av 3732 titlar tryckta mellan 1468 och 1758 i 2000 volymer samt en samling av 21 handskrifter. Det äldsta trycket är ett exemplar av Augustinus, *De civitate Dei*, tryckt i Rom av Sweynheim och Pannartz 1468; den yngsta boken är tryckt i Strängnäs 1758.

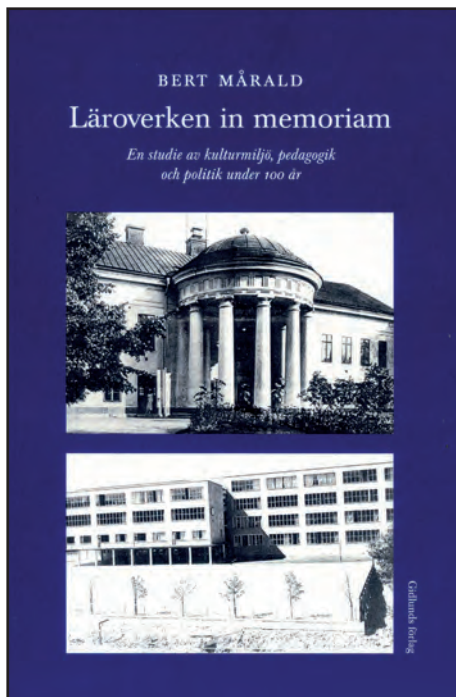
Biblioteket har brunnit ett flertal gånger vilket har påverkat samlingens kondition. Det har även förekommit stölder. Detta till trots är biblioteket ett av de främsta i dagens Sverige.

Samlingen avslutades i mitten av 1700-talet och sedan dess har inga nyförvärv gjorts.

Domkyrkobiblioteket skall inte förväxlas med ett annat historiskt bibliotek i Strängnäs, det så kallade Roggebiblioteket, en enhet inom Kungliga Biblioteket.

Johnny Hagberg

Läroverken in memoriam

I sin bok *Läroverken in memoriam. En studie av kulturmiljö, pedagogik och politik under 100 år* skildrar historikern och lärarutbildaren Bert Mårald läroverkens samhällsroll under den tid dessa existerade, alltså 1864–1968.

De svenska läroverken kan leda sin historia bakåt till stormaktstiden då Axel Oxenstierna såg till att gymnasier etablerades i alla stiftsstäder. Vissa läroanstalter har ännu längre historia bakåt. Idag är läroverkens historia och kanske har vi glömt precis det som namnet säger *läro-verk*. En plats för bildning och lärdom. Utan tvekan fanns det också den starka förhoppningen att man just skulle ge denna kunskap och lärdom till sina elever vid läroverken med en god utbildad lärarkår där det inte var ovanligt att läraren var disputerad i sitt ämne.

Under 1800-talet genomfördes flera stora skolreformer, varav tillkomsten av folkskolan är den mest framträdande. Ett fåtal statliga gymnasier, alltså universitetsförberedande skolor, hade emellertid funnits sedan 1620-talet och dessa omstöptes under 1800-talet till läroverk. Studentexamen, som antagningsprov, flyttades från universitetet till läroverken. I takt med att landet hade råd byggdes en geografiskt spridd läroverksorganisation upp. Det fanns en undre del, som från 1905 kallades realskola, och som blev en skolform i sig.

Läroverken kom på så sätt att innefatta såväl realskola avslutad med realexamen, som gymnasium avslutad med studentexamen. Medan folkskolan var kommunal var läroverken statliga. De var fram till slutet av 1920-talet uteslutande öppna för pojkar. Flickskolor fanns men endast i städerna och de var privata. Man brukar kalla detta för ett parallellskolesystem, eftersom det inte förrän 1928 fanns en samordning mellan folkskola och läroverk.

Kyrkan hade fram till 1900-talets början ett starkt inflytande över skolan, inklusive läroverken. Biskopen var Eforus, tillsyningsman över läroverken i stiftet. Denna gamla funktion förändrades först 1905 för att avskaffas helt 1962. Kyrkan förlorade sin ledande roll och kristendomsämnet, liksom de klassiska språken, fick vika för att ge plats åt natur- och samhällsämnen. Det hjälpte inte med en av de största namninsamlingarna i vårt land för att få behålla kristendomsämnet. Det var redan bestämt.

Det var bara några procent av varje årskull som var läroverkselever och som tog studenten. Kunskapskraven kunde därför ställas högt. Läroverken var exklusiva såväl socialt som studiemässigt. När samhällsekonomin blev bättre uppstod frågan om fler skulle kunna beredas plats i de högre skolformerna. Att sänka standarden

för att fler skulle kunna gå längre i skolan avvisades, men bedömningen av vad som var realistiskt var helt olika. Debatten under 1940- och 1950-talen gällde i hög grad om en differentiering av eleverna var önskvärd och i så fall från vilken ålder.

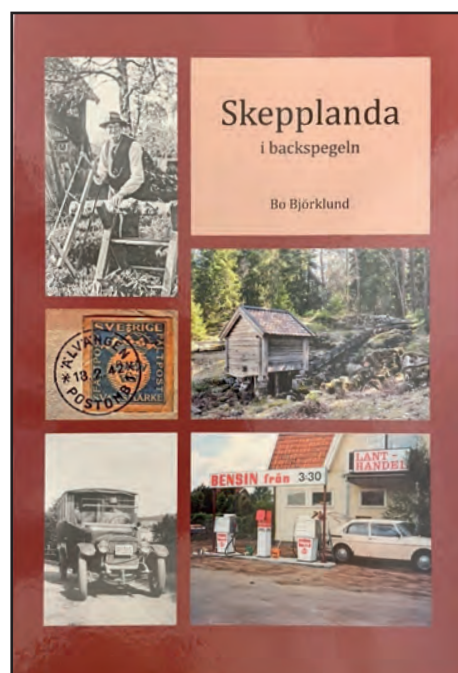
60 år efter den enhetliga grundskolans införande har vi facit. Utan över- eller underdrift kan det väl sägas att den svenska skolan idag lämnar mycket att önska.

För oss som gärna läser personhistoria är boken en glädjekälla. Här berättas om ett stort antal historiskt och nutida kända politiker, lärare, konstnärer, skådespelare, musiker, författare, journalister, företagare, uppfinnare, präster och de knyts ihop med de läroverk de en gång studerat i.

Johnny Hagberg

Bert Mårald. Läroverken in memoriam. En studie av kulturmiljö, pedagogik och politik under 100 år, 2023, 367 s. Gidlunds förlag.

Skepplanda i backspegeln

Hembygdsforskaren Bo Björklund har utkommit med sin åttonde bok. Denna gång fördjupar han sig i Skepplanda socken som ligger i Ale kommun på Göta älvdalens västgötasida. När jag tittar i bokens innehållsförteckning, som är på två helsidor, får jag det till att boken innehåller 36 fristående berättelser av 18 olika författare.

Det är stort fokus på 1900-talet, men i några berättelser kan man läsa om forna tider. Bo skriver då bland annat om en av bygdens fornborgar och om Grönköp, som var Lödöses föregångare som handelsplats. De dominerande 1900-talsberättelserna berör många områden. Man får ta del av allt från en likpredikan till idrott och livet som mänskensbonde. Några berättelser sticker ut och fastnar lite extra.

Bo skriver om pojken Sven som år 1940 fick rycka in och köra postturen med bil under sju dagar. Detta som 11-åring sittandes på kuddar då hans far blivit sjuk.

Kronolänsman Emil Lundgren ville bygdens bästa. Han såg till att branta backar ersattes med serpentinvägar och att alkoholförsäljningen på Göta älvbåtarna upphörde.

Den rikt illustrerade boken är på 264 sidor och ännu ett exempel på hur viktigt det är att nedteckna människors berättelser, innan det är för sent.

Niklas Krantz

Västergötlands Linné lyftes fram i en utställning

Marte Rodal och Sonja Lindblom i Veterinärmuseets arkiv.

Clas Bjerkander tillhörde på mitten av 1700-talet Skaras unga vetenskapsgeneration och blev utöver sin prästgöring en framstående forskare vid sidan av andra medlemmar i Sveriges Topografiska Sällskap. Bjerkander och vetenskapens framväxt uppmärksammas i en utställning som pågått i Skaras kulturkvarter från 7 september till 7 december.

I arkiven på Veterinärmuseet och Gamla biblioteket finns ett rikligt material med dagböcker och andra handlingar som levandegör inte bara personer och tidsandan men också har bevarat de naturvetenskapliga mätningar som Clas Bjerkander ägnade sig åt. Tack vare hans noggranna arbete finns det kunskap från våra breddgrader om återkommande faser i naturen, som kan vara av betydelse för klimatforskningen än idag, exempelvis om lövsprickning eller flyttfåglars ankomst. Till hans intressen hörde också att studera snöflingors olika former och symmetri. Bjerkanders stora insatser inom naturvetenskapen har gett honom tillnamnet Västergötlands Linné.

Men mest känd är Bjerkander ändå för sina studier av skalbaggar och andra insekter, något som under senare år har uppmärksamats särskilt av akademiledamoten Kerstin Ekman. Under tillkomsten av hennes roman *Då var allt levande och lustigt* ägnade Kerstin Ekman många timmar åt att studera materialet om Bjerkander på plats i Skara.

– Claes Bjerkander var en mycket betydande insektsforskare och en fin botanist. Han tycks ha varit en ovanligt sympatisk människa. Det var värdefullt för mig att få lära känna honom genom hans verk. Jag kom att tycka mycket om honom. *Kerstin Ekman*

Lokalt sett är Clas Bjerkander kanske mest känd genom sitt legendariska Tal om Kinnekulle som han höll på vers i Skara gymnasium år 1758. Talet har tryckts upp och är ett exempel på vad som finns för utlåning på biblioteket. Men mycket av materialet är handskrifter och kan inte lånas ut.

– Utställningen är ett tillfälle att visa upp dessa unika handskrifter som kan läsas på plats och användas som källa för olika publikationer, både av forskare och av allmänheten, kanske även i skönlitteraturen. Och detta är ett av Forskaravdelningens

viktigaste uppdrag, säger bibliotekarie Sonia Lindblom.

Utställningen beskriver den vetenskapsrevolution som ägde rum på 1700-talet med grundandet av Svenska Kungliga Vetenskapsakademien, som Bjerkander flitigt sände in manuskript för publicering till och senare blev ledamot av. Vi får också veta mer om studentföreningen Svenska Topografiska sällskapet i Skara där en rad namnkunniga personer ingick. Att Skara Gymnasium fostrat personer som Clas Bjerkander, Peter Hernquist och Andreas Dahl (som fått blomman dahlia uppkallad efter sig) är i sig alldeles enastående och värt att uppmärksamma.

– Clas Bjerkander och Peter Hernquist växte upp i samma område utanför Skara och kände varandra väl. Veterinärmuseet har Bjerkanders dagböcker i sina samlingar. Docenten Marina Voinova har genom sin grundliga forskarinsats lyft fram mycket av informationen som finns i dem. Det är så värdefullt att vi genom utställningen får möjlighet att åter titta på forskningen under denna spännande tid i Skaraborg och Sverige, säger Marte Rodal, samordnare vid Veterinärmuseet.

Marina Voinova har redan tidigare intresserat sig för Bjerkander i det stora projektet Expedition Linneus som pågick 2017–2023 med stöd av Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället i Göteborg (KVVS). Det är Voinovas gedigna arbete som gjort utställningen i Skara möjlig.

Förutom att visa på Clas Bjerkanders betydelse för vetenskapsrevolutionen har utställningen som syfte att lyfta fram de stora samlingar som finns koncentrerade inom kulturkvarteret i Skara. Utställningen är därför fördelad på två platser. I Gamla biblioteket visas naturvetenskapens genombrott i det lärda Skara. På Veterinärmuseet är utställningen fokuserad på Kungliga vetenskapsakademins tillkomst och Bjerkanders arbete.

Utställningen var ett samarbete mellan Veterinärmuseet, Skara kommun och Skara stiftshistoriska sällskap och pågått till och med 7 december. Den uppmärksammas även av Riksantikvarieämbetet under kulturarvsdagen. En del av materialet har presenterats på Symmetrikonferens i Pisa och fått ett mycket positivt mottagande.

Helena Långström Schön

Baltak, Ettak, Kvättak, Suntak och Vättak

Omdiskuterade västgötska ortnamn

Suntaks kyrka

Språkliga fornminnen: *Brismene, Döve, Gingri, Grude, Hjo, Horla, Hänger, Jäla, Kimme, Kvänum, Larv, Lindärva, Möne, Od, Ova, Seglora, Skallmeja, Smula, Truve, Tädene, Vårola, Vilske, Öm*. I Västergötlands kulturbygder möter vi förvisso många fångslande och urgamla ortnamn. *Baltak, Ettak, Kvättak, Suntak* och *Vättak* bildar i Vartofta härad en på flera sätt märklig ortnamnsgrupp inom ett begränsat område nära Tidaholm. *Baltak, Suntak* och *Vättak* är by- och sockennamn, *Ettak* har tidigare varit både by- och sockennamn men avser numera en gård i Velinga. *Kvättak* är en by i Näs socken.

I Ortnamnen i Skaraborgs län (SOSk) 13 (s. 23, 238, 172, 207 f., 248, 250) anför Ivar Lundahl äldre belägg för de berörda namnen. Sådana är bl.a. *Baltägh* 1315, *Baltaka soken* 1394, *Baltagha soken* 1397, *Etäghi* 1271, *Eteghi* 1289, *Kuätägh* 1310, *Qvätakä* 1380, *Suntagi* 1225, *Sundhtagh* 1447 och *Wätak* 1410, *Wättag* 1540.

Den påfallande ortnamnsgruppen i Tidaholmsnejden har tilldragit sig stort intresse. I det tjugonde århundradets början förklarades efterleden *-tak* av Axel Kock, framstående professor i Lund och en tid rektor för dess universitet. År 1926 tolkades elementet *-tak* av Rolf Pipping, från 1928 professor och en tid rektor vid Åbo akademi, i hans stora arbete *Kommentar till Erikskrönikan*. Senare har *Baltak, Ettak, Kvättak, Suntak* och *Vättak* behandlats av bl.a. Uppsalaprofessorerna Ivar Lundahl och Lennart Elmevik, två av vårt lands främsta etymologer.

I *Svensk ljudhistoria* 1 (s.201) uppfattar Kock *Ettak* och *Suntak* som sammansättningar innehållande åkerbeteckningen *teg*, som i fornvästnordiskan har formen *teigr*.

Pippings ordalag (s. 335 f.) är försiktiga då han uttalar sig om namnet *Ettak*. Han framhåller att namnets innebörd är oviss men finner troligast att man bör utgå från »ett *-tak* (vad det sedan må betyda,) som vid reducerad betoning blev *-tægh*». Pipping håller för möjligt att ortnamnet innehåller ett *tak* som använts om för brukning intagen jord.

Lundahl (i SOSK 13 s. 23 f.) antar att *Baltak* och de fyra andra *-tak*-namnen innehåller det om åkermark använda ordet *teg*. Beträffande förleden överväger han för *Baltak* det fornsvenska mansnamnet *Balte* och för *Suntak* (s.208) ett fornsvenskt mansnamn **Sunte*. Jöran Sahl-gren har pekat på möjligheten att sammanställa *Suntak* med ordet *sund* i betydelsen 'smal sankmark'. *Ettak* innehåller enligt Lundahl (s. 238 f.) möjligen *ed* 'gångväg, väg (i allmänhet)', och i fallet *Kvättak* tänker han (s. 172) på en biform **kvädh-* till fornsvenskans *kvidher* 'buk, mage' »åsyftande någon bukformig terräng». Vid hans behandling av *Vättak* nämns (s. 250

f.) förledsmöjligheterna **vā* 'helgedom, helig plats, (hedniskt) offerställe' och *vāt* 'sank mark, grund vattensamling som torkar ut'. I *Kvättak* torde man enligt Elmevik (1978 s. 66) böra räkna med en biform, fornsvenskt **kvæ*, til *kvi(a)* o.d. 'fälla för kreatur' m.m. Han nämner (s. 65) att Harry Ståhl för *Baltak* övervägt fornsvenskans *bald* 'förträfflig, utmärkt' i förleden.

I ett viktigt ljudhistoriskt arbete dryftar Elmevik (1978 s. 64 ff.) de fem ortnamnen på *-tak*. Av hans utredning framgår att flera framstående nordister har anslutit sig till Pippings uppfattning om *-tak* och att giganter i vår forskningshistoria som Elof Hellquist och Bengt Hesselman har uttalat skilda meningar; den sistnämnde stannar vid alternativet *teg*. Elmevik finner att alternativet *teg* är synnerligen rimligt och betecknar som osannolik möjligheten att efterlederna i stället innehåller *tak* 'för brukning intagen jord'. »Att namnen efterhand kom att ändas på *-tak* har förklarats bero på folketymologisk anknytning till västg. dial. *tak* 'tag' i t.ex. *sånn't ak* 'sandtag' (se Lundahl och Hesselman a.st.).»

Den av Lundahl och Elmevik förfäktade tydningen av *-tak* i *Baltak* och de fyra andra Vartoftanamnen framstår som den mest tilltalande. I sin 1997 publicerade doktorsavhandling finner Gunilla Söderberg (s. 65 f., not 7) att efterleden med all sannolikhet är ordet *teg* och i *Svenskt ortnamnslexikon* (s. 30, 314, 380) sägs att *Baltak, Suntak* och *Vättak* innehåller ordet *teg*.

Ettaks framträdande plats i Västergötlands hävder är kanske inte allom bekant i våra dagar. På platsen fanns under medeltiden en betydelsefull kungsgård; om denna skriver Lundahl (1961 s. 237) att den, »belägen på en höjd nära en bro över ån Tidån, [...] troligen på 1200-talet [hade] efterträtt Uppsala ödgodset Vartofta som häradets administrativa centrum».

Skälet till att Pipping behandlat *Ettak* är att vi här har ett av de västgötska ortnamn som möter oss i den på 1300-talet tillkomna Erikskrönikan. Ett inslag i striden mellan Magnus Ladulås och hans detroniserade broder Valdemar var ett slag vid Ettak år 1277 som ändade med seger för Magnus trupper. »Ther kom tha saman en harder leek», heter det i krönikan (vers 906). Pipping (s. 335) framhåller att skildringen av striden är påfallande livlig, åskådlig och detaljerad.

Ettak ger sålunda ett exempel på att en ort som numera i ett vidare geografiskt sammanhang inte är betydande kan ha ett förflutet av stor historisk tyngd.

Litteratur

Elmevik, Lennart, 1978: Utvecklingen av urnord. *ai* i icke huvud-tonig ställning. Ett ljudhistoriskt problem i ny belysning. I: Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning 15.

Erikskrönikan enligt Cod. Holm. D2 jämte avvikande läsarter ur andra handskrifter utg. av Rolf Pipping. Nytryck (med ett tillägg) 1963. Stockholm. (Samlingar utg. av Svenska fornskrift-sällskapet. Ser. 1. Svenska skrifter 68.)

Kock, Axel, 1906: *Svensk ljudhistoria* 1. Lund-Leipzig.

Lundahl, Ivar, 1955: Ortnamnen i Skaraborgs län 13. Vartofta härad. Territoriella namn. Uppsala-Köpenhamn. (Skrifter utg. genom Ortnamnsarkivet i Uppsala. Ser. A. Sveriges ortnamn.)

Lundahl, Ivar, 1961: Det medeltida Västergötland. Uppsala-Köpenhamn. (Nomina Germanica. Arkiv för germansk namnforskning 12.)

Pipping, Rolf, 1926: *Kommentar till Erikskrönikan*. Helsingfors. (Skrifter utg. av Svenska litteratursällskapet i Finland 187.)

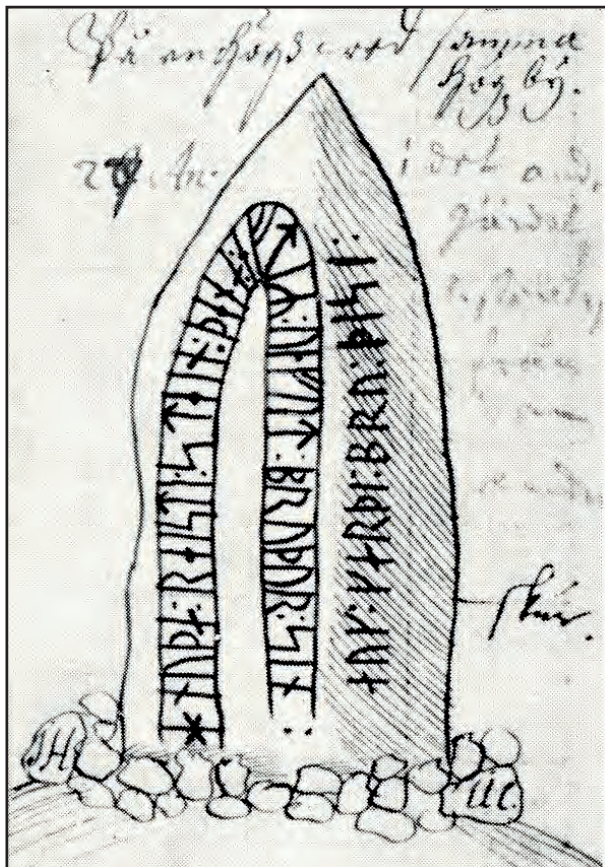
Svenskt ortnamnslexikon. Utarbetat inom Institutet för språk och folkminnen och Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet. 2 reviderade uppl. Red.: Mats Wahlberg. 2016 Uppsala.

Söderberg, Gunilla, 1997: *Taga, bagare, Bragby. Om g för äldre k i svenskan*. Uppsala. (Skrifter utg. av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 42.)

Asterisk framför ett ord, t.ex. **Sunte*, anger att detta är rekonstruerat.

Svante Strandberg

Personnamn på västgötska runstenar 4. Två otolkade runföljder på Högstenen (Vg 183)

Den halvannan meter höga runstenen Vg 183 har en gång stått på en upphöjning vid byn Hög i Norra Åsarps socken, Redvägs hd, Falköpings kommun. Där lästes och avtecknades den år 1687 av Ulf Christofersson och sedan dess har ingen kunnat lämna några egentliga upplysningar om monumentet, förutom att det hundra år senare ska ha murats in i en bakugn. Efter att denna revs 1943 hittades dock inga bitar av runstenen. Vi är därför helt beroende av Christoferssons teckning när det gäller kunskapen om detta minnesmärke och dess inskrift. Det medför en viss risk eftersom Christofersson och hans samtida kollegor inte alltid läste rätt. Men man tager vad man haver – ett uttryck som brukar tillskrivas Cajsa Warg –, och i detta fall har vi originalteckningen bevarad till det publicerade träsnittet. De är samstämmiga, vilket inte alltid är fallet, och Elisabeth Svärdström skriver i *Västergötlands runinskrifter* (s. 328) att ”Runorna tyckas ha varit fullt läsliga.”

Svärdström läser, tolkar och översätter runtexten (s. 329) på följande sätt:

hnupa : reisti : stein : pena : eftir : uefut : brupur : sin : auk : karpi : bru : pisi :

hnupa resti sten þenna æftir uefut, broður sinn, ok gærði bro þessi.

”**hnupa** reste denna sten efter uefut, sin broder, och gjorde denna bro.”

Både namnet på stenresaren och hans ihågkomne broder lämnas således otolkade. Svärdström har ändå vissa funderingar runt deras tydning men kommer inte fram till något definitivt. Ett förslag av Hugo Jungner prövas om det kunde vara fråga om samma resare, **sluta**, som på den närbelägna runstenen Vg 182 vilken märkligt nog också nämner ett brobygge. Det skulle då dock behöva vara frågan om en allvarlig felläsning av Vg 183 vilket det inte finns någon anledning att förutsätta.

Svärdström prövar sedan tanken på en något mindre omfattande felläsning av **f** som **þ** men stannar ändå för **hnupa**. Om denna runföljd skriver hon att den ”icke motsvarar något

tidigare känt namn” och fortsätter: ”Teoretiskt sett är det emellertid icke heller alldeles uteslutet, att **hnupa** äger samband med f[orn]jisl[ändskans] *hnoða* f. ’nystan’, välbelagt i nyno[orska] dialekter, ehuru det icke finns något exempel på att ordet brukats som personnamn.” Svärdström väljer att inte ge någon definitiv tolkning.

En genomgående tendens i Västergötlands runinskrifter och andra volymer av verket *Sveriges runinskrifter* är att utgivarna helst vill kunna ansluta till tidigare kända namn i de skriftliga källorna från fornnordisk tid. Därmed förhindrar man dock upptäckten av nya, inte tidigare belagda namn. I detta fall skulle ett mansnamn *Hnoða* ändå smälta rätt väl in i det nordiska namnförrådet. Elof Hellquist menar (s. 712) att ordet haft en grundbetydelse ’boll, kula’ eller dylikt och Stefan Jacobsson jämför (s. 97) med liknande namn som fornvästnordiska *Bolli* och *Kula*.

Jacobsson för (s. 116) också fram ett annat, i mitt tycke bättre tolkningsförslag, närmare bestämt *Hnoða*, nusvenskans tämligen ovanliga verb *náða* ’nita, stuka och slå in’, besläktat med isländskans *hnjóða* ’slå, hamra’. Jag nämnde denna tolkning i mitt senaste bidrag i serien och pekade på några liktydiga namn. *Hnoða* ansluter också väl till namn som runsvenskans *Banki* av *banka* ’bulta, slå’ och isländskans *Sleggja* ’slägga’. *Hnoða* skulle betyda ’den som slår eller hamrar’ och låter som något i stil med *Bambam* i den tecknade TV-serien *Familjen Flinta*.

Går det att komma tillrätta även med **uefut**? Svärdström skriver:

I det nordiska namnförrådet från denna tid finns icke heller något direkt mot runföljden **uefut** (ack.) svarande namn. En namnbildning *Væfotr* är kanske, ehuru mindre sannolik, icke alldeles otänkbar, då båda namnleden äro kända. Den senare förekommer som binamn och dessutom som självständigt dopnamn, t.ex. den kände uppländske runristaren *Fotr*. Ofta har namnet dock en karakteriserande förled. Sådana sammansättningar äro vanliga som binamn, t.ex. Þórólfur bægifótr. Men runorna kunna naturligtvis också vara fellästa och namnet missuppfattat av tecknaren. Denne kan ha läst exempelvis **f** i stället för **m** (*Væmund*), **u** i stället för **as** (*Væfast*).

Återigen är det bristen på tidigare belägg på det diskuterade namnet som besvärar Svärdström. Vad som också är typiskt för behandlingen av försvunna runsteninskrifter är att en utgivare spekulerar om felristningar, alltid en äventyrlig metod. Istället bör man ta fasta på hennes tolkningsförsök *Væfotr*. Det skulle vara en sammansättning med *ve/vä* ’olycka’ och dylikt. Namnet skulle då kunna betyda ’eländesfot’ om en person med en dålig fot eller ett dåligt ben. Þórólfur bægifótr som Svärdström nämner hade en hindersam, besvärlig eller vanskelig fot. Han skulle då helt enkelt varit halt. Men någon jämförbar sammansättning med *ve* i betydelsen ’elände’ står inte att finna.

I stället bör vi utgå från att mannarnamnet *Fotr* är belagt inte bara i Uppland som Svärdström skriver, utan också i Västergötland. Runstenen Vg 59 vid Norra Härene gamla kyrka reses nämligen efter fadern Fot, skrivet **fut**. Då kan vi tolka **ue** som isländskans *vé* n. ’helig plats’, svenskans *vi* och med en sydlig och västlig variantform *ve/vä* (SOL s. 359).

I namn sammansatta med *Vé-* ingår dock inte kroppsdelar. I stället bör **uefut** tolkas som *Vé-Fotr* ’Vi-Fot’, den man med namnet *Fotr* som hade något att göra med en helig plats. En parallell utgör namnet på norrmannen Geirr i Sogn. Han kallades *Vé-Geirr* eftersom han var en stor blotman (Lind sp. 1079). I runsvenskan har vi *Oðin-Disa* i Västmanland: kvinnan Disa som är förknippad med guden Oden på något sätt, kanske som aktiv i hans kult. Och på den östgötska Oklundahällen omnämns kanske en *Vi-Finn* som passande nog har sökt asyl i ett vi.

Vi-Fot kan också ha en anknytning till grannsocknen Kinneved, äldst skrivet *Kindewe*. Namnet, som betyder 'Frökindsbornas heliga plats', betecknar först själva kyrkbyn som bara ligger en knapp halvmil nordväst om Hög (SOL s. 176).

Man bör uppmärksamma att Vg 189 inte är korsmärkt och inte innehåller någon kristen bön, vilket annars är fallet för många västgötska runmonument. Vi kan därför mycket väl ha att göra med en hednisk familj där Vi-Fot haft en uppgift på den heliga kultplatsen, kanske som blotman. Att också hedniska västgötar reste runstenar framgår klart av Velandastenen (Vg 150) i Tollhättans kommun som avslutas "Tor vige (stenen el. runorna)."

Litteratur

Hellquist, Elof, 1980: Svensk etymologisk ordbok. 3 uppl. Lund.

Jacobsson, Stefan. 2004. Runnordiska *Sturla*-namn: Mansnamn på -a i vikinga- och medeltidens nordiska runinskrifter. C/D-uppsats i nordiska språk. Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet. <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-265509>

Lind, E. H., 1905–15: Norsk-isländska dopnamn ock fingerade namn från medeltiden. Uppsala–Leipzig.

SOL = Svenskt ortnamnslexikon. 2 rev. utg. Red. Mats Wahlberg. 2016. Uppsala.

Västergötlands runinskrifter. Utg. av Hugo Jungner och Elisabeth Svärdström. 1940–1970. Stockholm. (Sveriges runinskrifter 5.) S. 328–29.

Henrik Williams

Bokbinderi

Gårdshuset

Skövdevägen 15, Hjo

Öppet tisdagar kl. 15-18

(eller enligt överenskommelse)

Tel. 0762-10 81 23

Bo Lennart Hermansson

Vestrogothica 2024

Västgöta Nations Landskapsförening bildades en gång med ett enda syfte, att säkerställa utgivningen av Vestrogothica. Vart femte år ges en ny publikation ut och i år är det den 28:e. Det är en unik dokumentation som finns i dessa skrifter. Det är inte bara nationshistoria som kommer fram utan många artiklar handlar även om västgötsk kulturhistoria i olika bemärkelser.

Årets utgåva behandlar åren 2019–2024. En artikel som är självskriven är förstasidan som handlar om renoveringen av nationshuset som utfördes 2019. Det är nationens inspektör Bertil Wiman som berättar. Kostnaden var beräknad till 8,2 miljoner. Den egna insamlingens mål sattes till 2 miljoner. I december 2019 hade nationen fått in 1 720 000 kronor. I insamlingens sista minut skänktes det återstående beloppet av biskopen och hedersledamoten Åke Bonnier. Han har även bekostat restaureringen av Västgöta nations gravmonument.

I artiklarnas persongalleri kan nämnas Torben Bergman, Västgöta-Bengtsson och Uno Wahlström. Wahlström är också den näst siste som begravts i nationens grav. Om graven och en av de original och överläggare som är gravsatt där berättar undertecknad i en artikel benämnd *Västgöta nationsgrav i Uppsala lever vidare*. Årets utgåva är den första som har hårda pärmar.

Johnny Hagberg

Vestrogothica XXVIII utgiven av Västgöta Nation i Uppsala i samarbete med nationens landskapsförening. 169 s.

Föreningen Västgötalitteraturs
medlemmar tillönskas en
God Jul och Gott Nytt År

En fascinerande tidsresa till 1600-talets kulturminnen

År 1896 revs Fässbergs gamla kyrka i min hemstad Mölndal. Den var en av många medeltidskyrkor, som skattade åt förgångelsen under 1800-talet, då församlingarna blev rikare och folkmängden ökade. Man var inte noga med dokumentation av kulturminnen på den tiden. Ofta saknas avbildningar av de gamla kyrkorna, som revs. Vad gäller Fässbergs kyrka är alla avbildningar, möjligen med ett undantag, gjorda i efterhand.

Många kyrkohistoriker och hembygdsforskare kommer därför att bli mycket tacksamma gentemot Föreningen för Västgötlitteratur, som i mars månad 2012 kunde börja sprida en nyutkommen källutgåva: *Västgötadeln av Monumenta Sveo-Gothorum: Efter handskriften F. h. 9 i Kungliga Biblioteket utgiven och kommenterad av Benny Jacobsson* (Skara 2012, 72 textsidor och 150 bildsidor i folioformat). De flesta av bilderna visar västgötska kyrkor så som de såg ut under 1600-talets andra hälft. Där finns även bilder av adelsvapen i kyrkorna, runristningar och andra fornminnen. Efter drygt 300 år har dessa bilder blivit utgivna. Det är en stor händelse.

Så såg kyrkorna ut!

Söker man efter en bild av Fässbergs gamla kyrka, letar man dock förgäves. Dokumentationsarbetet leddes av Johannes Hadorphius (som numera kallas Johan Hadorph). Han var verksam vid Uppsala universitet och kom inte längre söderut än till Skaraborgs län. Älvsborgs län och Västkusten tycks inte ha fått några besök. Däruppe i Skaraborg fanns nämligen Uppsala universitets kansler, hans frikostige befrämjare, greve Magnus Gabriel de la Gardie till Läckö. Greven var dessutom mycket intresserad av kyrkor, som, tack vare att bygderna var rika och församlingarna små, fanns i överflödande rikedom uppe i Skaraborg. Hadorphius och hans tecknare fick fullt upp att göra i Skaraborg.

Deras teckningar är lika fullt av stort intresse för oss härnere på Västkusten. Ur kyrkoböckerna kan man nämligen få fram så många uppgifter om de gamla kyrkorna, att man skulle kunna åstadkomma avbildningar i efterhand, om man bara kunde finna förebilder. Dessa förebilder finner man i Monumenta. Här kan man se hur kyrktuppar, vindflöjlar, takkors, fönster, vapenhus, sakristior och klockstaplar tedde sig. På vissa håll hade man redan förstorat fönstren, men i andra kyrkor hade man kvar de små (och få) medeltida fönstren. Teckningarna i Monumenta är

helt enkelt ovärderliga.

Böcker kan leda till mycket, och i detta fall bidrog Monumenta-utgåvan till att jag återinträdde i Svenska kyrkan. Djupt oroad och besviken över nyordningarna inom kyrkan och förändringar i läran, gick jag ur för många år sedan. Genom många föredrag i församlingshem och genom många gudstjänstbesök har jag dock funnit, att mycket trots allt är bra, och att förändringarna inte betyder så mycket som man skulle kunna befara. När jag bläddrade i Monumenta tänkte jag gång på gång: ”Det är fel att du inte är med och betalar för det rika kulturarv, som våra kyrkor utgör.” Även våra kyrkor kan nämligen – genom sin blotta närvaro och inte minst genom konstverk och inskrifter – tjäna som påminnelser eller rentav förkunnelse. Nu är jag åter med i Svenska kyrkan. Just denna anledning har väckt både förvåning och uppmärksamhet, och jag har blivit ombedd att redogöra för återinträdet i denna artikel.

Kettil runskes grav på bild

Mycket annat har fångat tecknarnas uppmärksamhet. Själv blev jag mycket intresserad, när jag på sidan 49 fann en teckning av Kettil runskes föregivna grav vid Ölanda i Istrums socken och Valle härad. Jag har nämligen själv skrivit en utförlig undersökning om den sägenomsusade Kettil runske, hans många föregivna hemorter och hans många föregivna gravar. (Lars Gahrn, Johannes Messenius och Kettil runske, kapitel i: Lars Gahrn, Sveariket i källor och historieskrivning, Gbg 1988, s. 261-271.) Redan Johannes Messenius begrep, att Kettil runske var en sagogestalt, och att berättelserna om honom var skrönor. Intressant är att se, att även Monumentas tecknare har frigjort sig från sägnerna. På teckningen har han nämligen skrivit: ”Kiätitz en Riddares graf. Vulgus (folk i allmänhet) kallar den Kiätitz Runskes graf.” Tecknaren har tolkat graven som en riddares grav, vilket för övrigt är en utmärkt tolkning. Detta var uppenbarligen en herremans (eller högt uppsatt kvinnas) grav.

Slutsatsen vilar dock delvis på en alltför djärv tolkning av relieferna på det ena stenkorset. Tecknaren har tyckt sig urskilja en ridande man med en lans i handen. Någon sådan har dock Johannes Bureus inte kunnat urskilja (Gahrn 1988 s. 264). De båda tecknarna överensstämmer dock däri, att bägge har sett två mot varandra vända djur och ett inristat kors överst på stenkorset. (Å andra sidan har Erik Dahlbergh inte kunnat se vare sig någon riddare eller några djur, endast ett kors, Suecia antiqua 3:62.) Monumenta-tecknarens märkliga mönster på det högra korset saknar motsvarigheter hos både Bureus och Dahlbergh. Tydligt har relieferna redan på 1600-talet varit starkt vittrade och ytterst svåra att tyda. Här har Monumenta-tecknaren uppenbarligen gjort sig skyldig till en övertolkning. Uppenbarligen har den erfarne runtolkaren Bureus kommit sanningen närmast, när han på det högra korset skriver: ”intet eller och owist hwadh det skulle vara”. (På korset finns ingenting, eller också är det ovisst vad det skulle vara.) (Gahrn 1988 s. 264.)

Teckningen visar dock att antikvarierna redan på den tiden kunde frigöra sig från folksägner.

Biskopsborg blev kloster

En av teckningarna visar de kvarstående väggarna efter biskopsborgen i Husaby. På teckningen står orden: ”S: Brijtas Clöster” (Sankta Brittias kloster). Allmogen brukade påstå, att alla möjliga (och omöjliga) ruiner skulle vara lämningar efter kloster, och i detta fall finns ju Birgittas källa invid ruinerna. De kunde lätt

förleda folk att tro, att ett birgittinerkloster hade legat på platsen. (I själva verket var källan uppkallad efter ett irländskt helgon och inte efter det svenska helgonet Sankta Birgitta.) Någon har dock strukit över orden "S: Brijtas Clöster" och istället skrivit "Biskops huset i Husebij". Forskarna på Antikvitetskollegiet har alltså inte nöjt sig med ovissa hörsägner utan skaffat fram källuppgifter att jämföra med. Då har de begripit, att ruinen aldrig hade varit Sankta Brittias kloster. Fastän texten i ett bildverk som detta är minsta möjliga, finner vi alltså två intressanta exempel på vetenskaplig och kritisk granskning, som skiljer sig från allmogens bygdesägner.

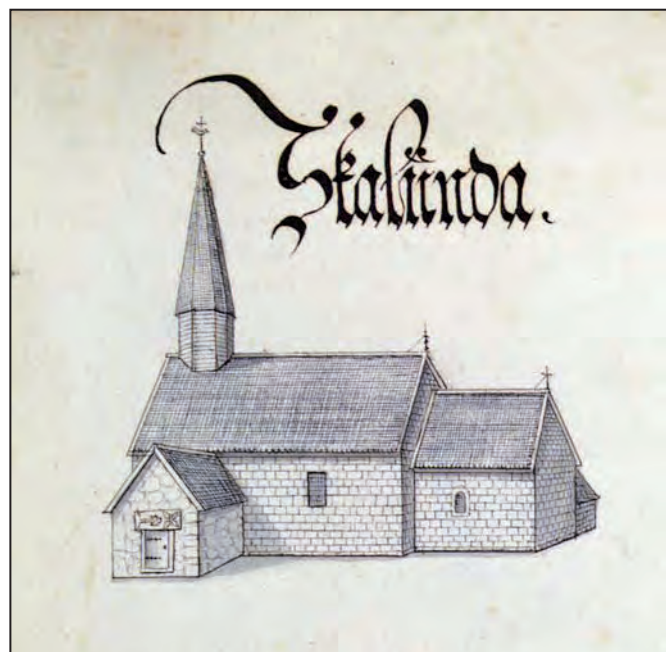
Gravhögarna i Skalunda

Arkeologerna brukar bli glada över gamla avbildningar av fornminnen. Nytagna fotografier i all ära, men man känner, då man ser dem, att man är mycket långt från forntiden. Inför en gammal bild känner man däremot tydligare, att dessa lämningar hör en fjärran forntid till. I Monumenta finns två teckningar av gravhögar i Skalunda, den ena (på sidan 120) ett verkligt fynd. Denna nu offentligtgjorda bild har alla förutsättningar att göra ett segertåg genom allsköns kommande arkeologiska skrifter. Dels ser man en rest bautasten. Dels har tecknaren ritat en fyrkantig hägnad (en trädgårdsgård) runt högen. Gårdsgården visar, att området har använts som betesmark, en utmärkt markanvändning. Dels skadades fornminnet icke genom odling. Dels hindrade de betande kreaturen marken att växa igen. Träd och buskar kan lätt skada fornminnen med sina rötter, men träd och buskar fick inte möjlighet att slå rot. Fornminnen är ofta belägna på höglänt och sandig mark, som duger till betesmark men är olämplig för odling. Genom en förening av lyckliga grundförutsättningar och klok markanvändning har många fornminnen lyckats förbli oskadade till våra dagar.

Tecknarna var noggranna med sina uppgifter. På teckningen står: "I Skalene Bij står denna sten, och högen derhos". (I kommentaren står Skalwar, men namnet skall uppenbart läsas Skalene, en välbestyrkt sidoför till Skalunda.) Ordalagen visar, att tecknarna var mest intresserade av bautastenen, fastän denna saknade inskrift. Deras intresse för de gamle göthers minnesstenar (som helst borde vara runristade) var mycket stort. Detta måste vara gravhögen söder om Skalunda kyrka. Enligt rannsakingar efter antikviteter skulle en lång sten och en mindre – helt i enlighet med teckningen – stå vid denna hög. Själva "Skalunga högh" (Skalundahögen) fanns däremot strax norr om kyrkan, enligt samma berättelse (Rannsakingar efter antikviteter, band II, 1969, s. 222). Även den finns avbildad i Monumenta, och den går där under namnet "Skalene Högen" (sidan 302). (De båda gravhögarna behandlas utförligt i: Gerhard Flink, Arkeologi i Skaraborg: En vägvisare, Skrifter från Skaraborgs länsmuseum nr 11, Sthlm 1989, s. 72-74.) Tyvärr finns varken i rannsakingarna eller i Monumenta några berättelser eller andra uppgifter om gravhögarna. Den södra saknade tydligen namn, och den norra kallades alltså Skalundahögen. Det enbart geografiska namnet Skalundahögen har förbehållits den större (och som en följd härav mer kända) av högarna. Så mycket kan dock sägas, att de båda mäktiga högarna visar, att grevarna till Läckö inte var de första herremännen i området.

Värdefull kommentar

Filosofie doktor Benny Jacobsson har ombesörjt utgåvan samt skrivit inledning och kommentar. På detta sätt får läsarna de viktigaste upplysningarna och värdefull hjälp att komma vidare i sin forskning. Uppdraget, som han fick, tillhör de farliga. Han hade mycket lätt kunnat ägna resten av sitt liv åt att skriva en allt omfångsrikare och värdefullare kommentar. Han gör dock en klok avvägning och undviker att fördjupa sig i de olika ämnena.

Detta är ju en källutgåva, vilket innebär att andra lärde förväntas forska vidare.

Med denna artikel har jag velat visa, att denna källutgåva innehåller mycket, som man kan fördjupa sig i, och att dess uppgifter på många sätt berikar historieskrivningen. Föreningen för Västgötalitteratur har tagit oss med 300 år tillbaka i tiden och har bjudit oss på en fascinerande tidsresa. Givetvis bör även de andra delarna av Monumenta Sveo-Gothorum utges. Vilken förening eller organisation ger ut bilderna från våra andra landskap?

Lars Gahrn

MATS REHNSTRÖM
Rara böcker, bibliografi & handskrifter

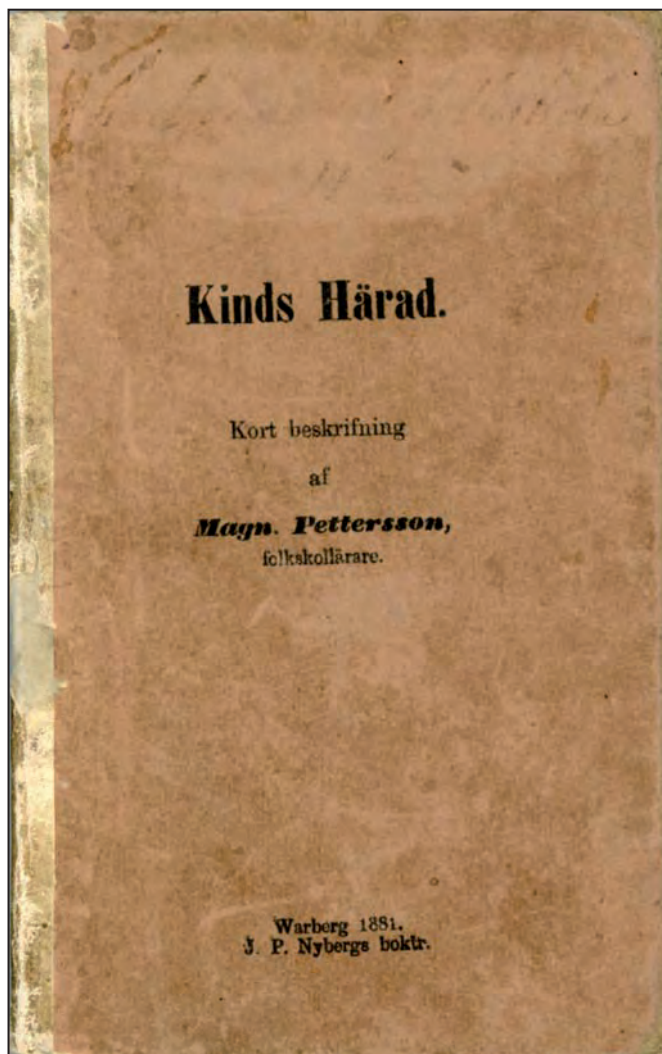
ANMÄL DIG FÖR ANTIKVIARIATETS
NYHETS BREV

- De skickas till abonnenterna via E-POST
- Nyhetsbrevet distribueras i PDF-FORMAT
- De utkommer med en till två veckors mellanrum.

ANMÄLAN GÖRS ANTINGEN VIA E-POST:
rehnstroem@svaf.se
ELLER VIA FORMULÄRET PÅ VÅR HEMSIDA:
www.matsrehnstroem.se

Antikvariat Tranan
Trumpetvägen 8, 514 32 Tranemo
070-544 75 39

Pettersson skrev rar bok om Kind

Säll är den boksamlare som är ägare till ett exemplar av *Beskrifning öfver Kinds härad* av Magnus Pettersson. Inte nödvändigtvis för att bokens innehåll är så märkvärdigt utan för att den är så sällsynt, trots att den kom ut i tre upplagor, 1881, 1896 och 1900. Den första upplagan, tryckt i Varberg 1881, är så ovanlig att den nästan inte finns. I katalogen för en bokauktion med Föreningen för Västgötalitteratur våren 2010 fanns den dock med anmärkningen: ”En av västgötalitteraturens allra mest sällsynta böcker finns med på auktionen. Det är Magnus Petterssons beskrivning över Kind, originalupplagan från 1881. Ett något vattenskadat exemplar. Men, hur många har överhuvudtaget sett denna bok?”

Författaren till denna eftertraktade bok, Magnus Pettersson, är mest känd i Kind med omnejd som folkskollärare i Ambjörnarp och Sjötofta i Tranemo kommun, nära gränsen mellan Västergötland och Småland. Sten Strömquist, legendarisk cykelhandlare m.m. i Ambjörnarp, var en stor beundrare av denne mångsidigt begåvade lärare, som trots en fattig barndom lyckades skaffa sig utbildning och verka i sitt yrke i 32 år. Strömquist skrev flera artiklar om honom, liksom hembygdsforskaren Stig Sverneskog. Själv skrev Pettersson en liten självbiografi, *Lifvets skola. Minnen och anteckningar från flydda dagar*.

Gårdfarihandel

Magnus Pettersson föddes 1834 i Sävshult i Sjötofta som åttonde barnet av nio. Föräldrarna ägde gården, men av olyckliga omständigheter gick det så illa att den måste säljas. De behöll ett litet ställe, Strömsdal, där de försörjde sig med att stampa vadmal.

Av sin mor lärde sig Magnus att läsa och skriva. Efter en kort men framgångsrik tid i folkskolan började han som biträde åt en gårdfarihandlare och kom sedan att syssla med gårdfarihandel i Skåne, fast besluten att spara ihop så mycket pengar att han kunde utbilda sig till lärare vid seminariet i Lund. Efter sex år hade han fått ihop nästan 1000 kronor. Redan innan han hade avslutat sin utbildning fick han förfrågan om han ville bli lärare i den ambulerande folkskolan i sin hembygd, Ambjörnarp och Sjötofta, en tjänst som han tillträdde 1862. Mottagandet blev väl inte som han tänkt sig.

”Skolhuset i A. bestod, utom skolsal af ett större rum, utgörande s.k. sockenstuga och där bakom ett mindre rum och ett kök. Dessa sistnämnda, som skulle utgöra lärarebostad, var nu intaget af en soldatänka, som förut bott i en gafvelkammare på undra botten i skolhuset. Då jag med min skjuts och midt bohag kom dit som nämndt den 31 Januari (det var sent en lördagsafton), så måste jag med skjutsbondens hjälp bära upp mina saker på det nämnda gafvelrummet, men det var mycket kallt och då jag frågade ofvannämnda gumma hvar skolhusvedboden fanns, sade hon: ”Det står nedanför på mossen”. Jag gick då dit, men det s.k. vedskjulet var till hälften kullfallet och där fanns inte ett enda vedträd. Jag såg då en annan vedbod bakom sockenstallet och där var rikligt med ved, men soldatänkan svarade, då jag sade där är rikligt med ved, ”ja, den skall jag ha att elda för kyrkefolket i sockenstugorummen”, där var nämligen utom det förstnämnda ett rum för fruntimmer vid deras kyrkobesök och det rummet låg öfver skolsalen.” (Lifvets skola, s 34-35)

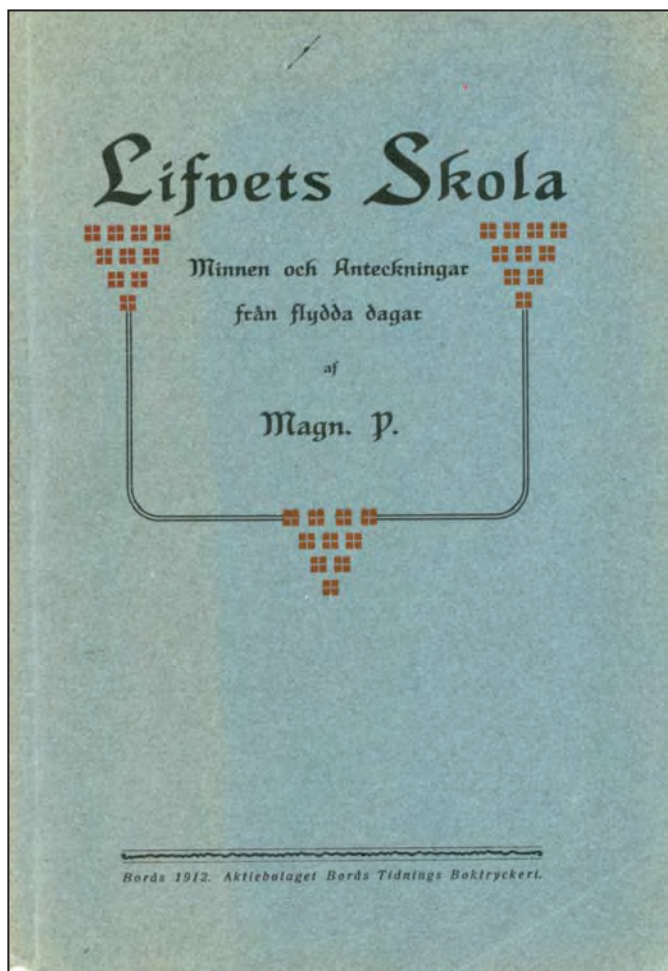
Dagen därpå skrev han gråtande på sin kalla otrivsamma kammarare en kungörelse om att skolan skulle börja den 2 februari.

Det visade sig att det fanns 323 skolpliktiga barn sammanlagt i de båda församlingar som han skulle undervisa på fyra olika platser. Alla dök tydligen inte upp, för efter de första 22 veckorna kunde han räkna ihop att han undervisat sammanlagt 200 barn. Då kunde han gå till skolkassören och få ut sin första lön, 50 kr för var socken. Han fick alltså betalt i efterhand. När året var slut kunde han ta ut resten av de 294 kr som var hans årslön. Det tog elva år innan Ambjörnarp blev eget skoldistrikt och han slapp ambulera.

Samlade örter

Trots en påfrestande lärtjänst hann Magnus Pettersson med mycket mer i livet. Redan som barn hade han lärt sig att gravera sigill. Han förfärdigade också gravbrev. Sommarloven ägnade han mycket åt resor och kurser. Han var flitig deltagare i olika skolmöten. Han var mycket botaniskt intresserad och samlade medicinska örter åt provinsialläkaren. Som skribent författade han bland annat artiklar i olika ämnen, främst skolfrågor. Han höll tal på begravingar. Några finns samlade i ett litet häfte *Tal vid åtskilliga begrafningar hållna i sorgehusen*, tryckt i Borås 1908. Han var initiativtagare till och lokalt ansvarig för ombyggnaden av vägen Ambjörnarp – Svenljunga och fick sköta hela skriftväxlingen med olika myndigheter. Kanske är det därför som Kongl. väg- och vattenbyggnadsstyrelsens bibliotek ägt ett exemplar av andra upplagan av hans häradsbeskrivning. Deras etikett finns prydligt inklustrad på insidan av främre pärmen på en bok hos en stolt samlare.

1867 gifte han sig men drabbades av en stor förlust när hustrun dog i barnsäng redan året därpå. Hans andra hustru var syster till den avlidna. Genom systrarna kom han att bli hälftenägare av deras föräldragård Hallabo i Ambjörnarp, men han var inte intresserad av jordbruk utan skaffade arrendator.

Magnus Pettersson avled 1915. I Ambjörnarp finns en sten som han lär ha tagit initiativ till själv, med årtalen 1834 (födelseår), 1862 och 1894 (första och sista skolåret) samt 1915 (dödsåret).

Både människor och böcker har sina historier. Den som råkar äga ett exemplar av Beskrifning öfver Kinds härad må ta väl vara på det eller tänka sig för vid en försäljning. Den som nu önskar bli ägare till första upplagan får räkna med att punga ut med ett antal tusenlappar, senaste kända notering är drygt 4000 kr. Sen kan vederbörande, liksom en tidigare storsamlare, med andakt försiktigt skriva med blyerts: "Denna originalupplaga hör till de raraste av rara Västgötaböcker". Undrar vad Magnus Pettersson skulle ha tyckt om det?

Ulla Hökås

Källor:

Dan Korn, *Västgötaböcker. En resonerande bibliografi över västgötalitteraturen*. 2002.

Magnus Pettersson, *Lifvets skola. Minnen och anteckningar från flydda dagar*. 1912.

Sten Strömquist, *Magnus Pettersson i Ambjörnarp – ett livsöde*. Färsingen. 1994.

Stig Sverneskog, *Magnus Pettersson. Ambjörnarp torp & hembygdsbok*. 1983.

www.ambjornarp.se

www.tranemo.nu

Kungliga bokband

Återigen har Centralantikvarietet i Stockholm utkommit med en vacker och innehållsrik papperskatalog. Detta är allt mer sällsynt. I den handlar det om kungliga band. Samlingen härstammar från boksamlaren Victor von Stedingk. Det är 36 poster som utbjuds och det är ett urval av svenska kungliga band, tillsammans med ett danskt och några franska kungligt relaterade band. Tidsmässigt spänner de svenska från drottning Lovisa Ulrika till Gustav V.

"Att samla bokband med kunglig proveniens har varit stimulerande ur många synpunkter. Oftast är de kungliga bokbanden bundna av kända mästare och därför representativa för bokbindarekonsten genom tiderna." Så skriver Victor von Stedingk själv om sitt intresse för kungliga band i artikeln. "Några band i mitt bibliotek med svenska kungliga pärmexlibris", som publicerades i Svenska Exlibrisföreningens årsbok 1957–58.

Av västgötskt intresse är två band för hertigen av Västergötland, prins Carl (1861–1951) och tre band för hans hustru, den danskfödda prinsessan Ingeborg (1878–1958).

Ett av de vackra banden var ... *fint mörkblått saffianband, rikt-guldornerad rygg med röd resp. orange titel- och deltitel etikett, pärmarna med trippla guldlinjer, inre förgyllt bordure med meanderslinga, gulddekorerede pärmkanter, helt guldsnitt och med Karl XIV Johans förgyllda pärmstämpel på båda pärmarna.*

Johnny Hagberg

Rättelse till artikel om Anne-Margarethe Mannerfelt

På sid 16 i senaste Meddelandet anges att Anne-Margarethe Mannerfelts farmor var fideikommissarie på Trestena utanför Skara, ett av de få som ärvdes på kvinno sidan. Rätt skall vara att det är hennes faster, Anna-Nora Mannerfelt avled ogift 1917 i det Muhrska huset i Skara.

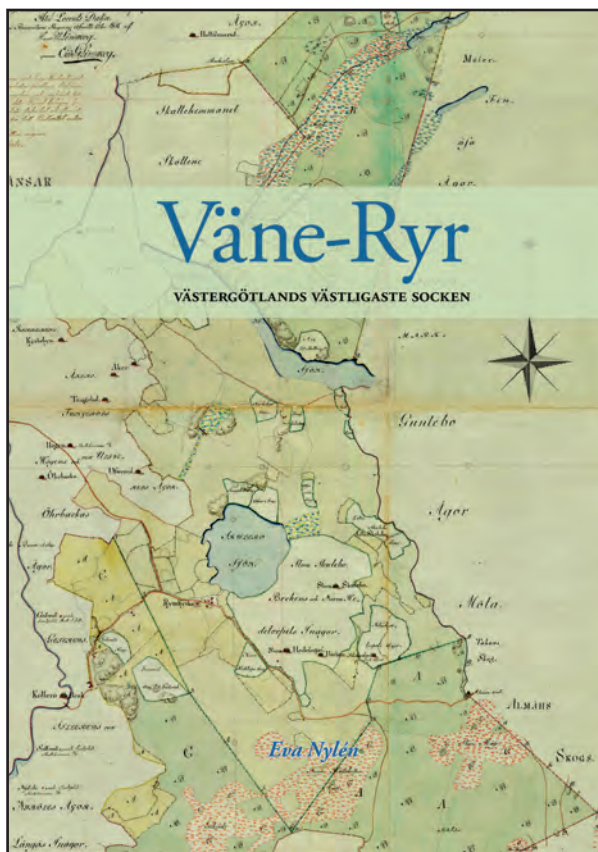
Redaktören tackar Arkivarien Bengt O.T. Sjögren för korrigeringen.

FLOBY ANTIKVIARIAT

Öppet : söndagar 13-19 (hela året)

Tfn 0515 40940, 40773

Väne-Ryr. Västergötlands västligaste socken

Väne-Ryr ligger i Väne härad, i det nordvästligaste hörnet av Västergötland. Nu finns det en ambitiös och välskriven bok om socknen. Den omfattar en grundlig genomgång av hela historien från förhistorisk tid och ända fram till 1900-talet. Periodvis har Väne-Ryrs placering i gränsbygd gjort att man har påverkats av krig och konflikter. Längre fram i tiden finns istället berättelserna om 1800-talets industrialisering med satsningar som Jäderfors järn- och manufakturverk, Lundenholms Tändsticksfabrik och järnvägens dragning med hållplats vid Ryrs station.

Bokens författare är Eva Nylén. Hon har lagt ned ett omfattande arbete på att samla information ur tidigare litteratur och ur digitala arkiv. Hennes uttalade syfte är att läsaren ska bli nyfiken på Väne-Ryrs socken. Hon skriver också att hon vill ge vägledning och inspiration. En stor del av vägledningen finner den som söker efter specifika gårdar och torp i bokens andra del. Nästan 180 sidor behandlar de gårdar, torp och backstugor som finns och har funnits i socknen. Storlek, geografisk placering samt ägare och boende listas i bokstavsordning. Sist i boken finns också ett alfabetiskt register över torp och backstugor med sidhänvisning.

Boken omfattar 287 sidor och har hårda pärmar. Den kostar 330 kr och kan beställas via eva.nylen@outlook.com

Anna Lokrantz

Glöm ej att betala din medlemsavgift för 2025

Årsavgift 2025: Enskilda medlemmar 150 kr,
Äkta makar/sambor/institutioner 200 kr.

Guldkroken - keramik - Hjo

En bok om välkända företaget Guldkroken i Hjo har utgivits. Författarna är Birgitta Lundgren Pierre och Lena Fridehäll.

Företaget som verkade över sex decennier startades av makarna Grunditz. Det hela började med en liten souvenir i trä, som såldes på en utställning i Tidaholm år 1945. Den lilla Tidaholms-Kalle i trä gjorde succé, och företaget startade. Så småningom började man även göra ljusstakar och allehanda föremål i keramik. Guldkrokens butik i Hjo blev ett turistmål.

Boken som är på dryga 100 sidor berättar i ord och många färgbilder om företagets produktion. Flera av dessa har blivit samlarobjekt!

Boken är tryckt i endast 500 exemplar och kostar 150 kr.

Sven-Olof Ask

Äldre Västgötalagen i ny utgåva

Pris för båda delarna endast 350:-. Beställes genom föreningen.

Västgötska bokbindaretiketter

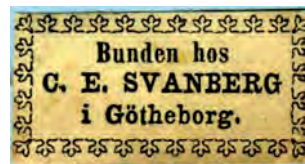
En yrkesgrupp som förr var vanlig men idag lyser mer eller mindre med sin frånvaro är bokbindarens. Läser man i äldre adress- och yrkeskalendrar från olika städer ser man att det fanns många bokbindare på varje större ort. Det fanns med andra ord underlag för att bedriva detta yrke. Sedan även bokbinderiet industrialiserats med partibindningen i anslutning till stora boktryckerier, har yrkesgruppen slagits ut. De som idag utför det klassiska bokbindarhantverket är inte särskilt många. Utbildning finns bl. a. i Rättvik där man kan lära sig detta urgamla hantverket. Priserna för vackert inbundna böcker blir självklart därefter. Det är idag inte billigt att binda en bok och det blir därför endast de bättre böckerna som får ett skyddande fodral.

Privilegiet att driva handel med bundna böcker fastställdes genom skråstadgan, bokbindarskrået, 1630.

I Västergötland har det funnits många bokbindare genom åren. En av de tidigaste var Per Bokbindare i Skara som dör 1614. 1613 binder han, enligt en anteckning på bokens insida, en av sina (förmodligen) sista böcker, Kristoffers landslag.

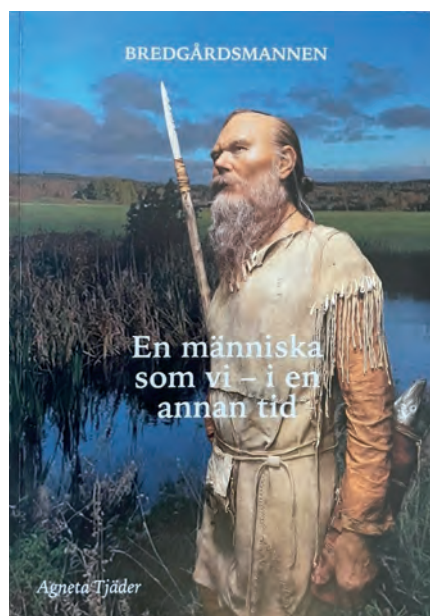
Under 1800- och 1900-talet är det inte ovanligt att bokbindarna – liksom bokhandlarna – i sina böcker insätter en pappersetikett där deras namn och hemort angavs. Under många år har under-tecknad samlat på sådana etiketter och här återges några sådana västgötska bokbinderietiketter.

Johnny Hagberg

Sveriges äldsta ansikte

Under ett grävarbete på Bredgårdens marker en junidag 1994 påträffades mänskliga skelettdelar på ca 1,2 meters djup. Med tanke på fyndomständigheterna förstod man att den funna personen avlidit fordomdags. Arkeologer konstaterade att fyndet handlade om en man i 45-60-årsåldern med en längd på 170-175 cm. Han hade levt för ca 9700 år sedan, det vill säga under stenåldern. Han fick namnet Bredgårdsmannen efter fyndplatsen söder om Ulricehamn. Han hamnade på Statens historiska museum i Stockholm, där han finns än i dag, i en monter. Det är ett av de äldsta kända mänskliga skeletten i Sverige.

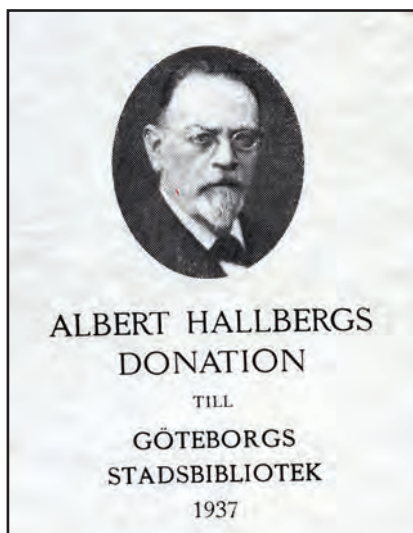
Tack vare eldsjälen Agneta Tjäder och Ulricehamns Hembygds-förening har det hänt mycket. Då Bredgårdsmannens kranium är så välbevarat kontaktades modellmakaren Oscar Nilsson för en rekonstruktion. Pengar fanns, och ett intresse från Oscar. Nu, några år senare, finns Bredgårdsmannen att se i helfigur på Ekehagens Forntidsby. Under hösten flyttar han in till Falbygdens museum i Falköping.

Vill man veta mer kan man både besöka Ekehagen och Falbygdens museum och även läsa Agneta Tjäders nyutkomna bok på 58 sidor där hon går på djupet med denna fantastiska historia. Att få ta del av Oscars vetenskapliga metoder för att få fram Bredgårdsmannens kropp, och Sveriges äldsta ansikte, är fascinerande.

Niklas Krantz

Albert Hallberg – boksamlaren som berikade Universitetsbiblioteket

”Tittar Albert Engström emot mig? Varför finns han i denna bok?” Så har många låntagare på Göteborgs Universitetsbibliotek (tidigare kallat Göteborgs Stadsbibliotek) frågat sig. När man öppnar en del av böckerna, ser man ett exlibris på främre pärmens insida. Från detta exlibris blickar Albert Engström låntagaren till mötes.

Exlibris med porträtt

Läsaren hajar till, men vänta. Detta är nog inte den berömde smålänningen. Om man tittar nedanför porträttmedaljongen, läser man orden:

Albert Hallbergs
Donation
till
Göteborgs
Stadsbibliotek
1937.

Allt är skrivet med versaler (stora bokstäver), vilket som vanligt leder till att man något senare tar åt sig textens innehåll än om den hade varit skriven med omväxlande små och stora bokstäver.

Tullkontrollör och samlare

Många har undrat vem Hallberg var, men för mig var han en gammal bekant. På senare år hade han nämligen bott i Lackarebäck i min hemstad Mölndal, närmare bestämt på Lackarebäcksgård, där han hade fyllt en större trävilla med sina otaliga böcker. Albert Hallberg (1861-1937) var till yrket tulltjänsteman med titeln tullkontrollör. Han har dock gått till historien som samlare. Han samlade växter, frimärken, mynt, skalbaggar, fjärilar och annat, men boksamlandet tog överhanden. På grund av sitt samlande lämnade han staden Göteborg och flyttade ut på landet, närmare bestämt till gården Lackarebäck i grannstaden Mölndal (vid nuvarande Bergfotsgatan).

Bokdonation till Stadsbiblioteket

År 1914 flyttade tullkontrollör Albert Hallberg in i en av villorna, som hörde till gården. ”Från första ögonblicket, då jag trädde in genom dess dörrar, behagade den mig mycket, icke minst genom sina ansenliga ”väggytor, som voro minst 3 à 4 gånger större än i min förra lägenhet, varigenom jag erhöll tillräckligt utrymme icke blott för min dåvarande boksamling utan

även för alla böcker, som jag sedermera förvärvat.” Hallberg var som sagt boksamlare, och han testamenterade sin boksamling till Göteborgs stadsbibliotek, som skulle äga rätt att ur hans bokhyllor efter hans frånfälle ”uttaga allt, vad denna institution därur kan använda.” Göteborgs Högskola hade starta sin verksamhet 1891 efter ett beslut från 1887. Ännu på Hallbergs tid var luckorna i stadsbibliotekets samlingar både många och besvärande, och hans frikostiga gåva betydde mycket för forskningen och högskolans vidareutveckling. Böckerna finns nu i Göteborgs Universitetsbibliotek, och ibland får man fram en bok med hans exlibris. Hallberg har dessutom efterlämnat välskrivna och intressanta memoarer, som behandlar bland annat hemmet i Lackarebäck, samt en bok om Goethe och en om den svenska avundsjukan.

Välfylld villa

Trots allt blev även den stora villan i Lackarebäck överfull av böcker. Några fotografier i Mölndals Hembygdsmuseum visar hur Hallberg levde. Även framför en av sina dörrar hade han satt upp en bokhylla. Framför en av sina kakelugnar har han satt upp en bokhylla, så att man inte kom åt eldöppningen. Hallberg var även konstintresserad, men på väggarna fick han inte plats med konst. Väggarna var upptagna av bokhyllor. På en av kakelugnarna har han dock satt upp en tavla. I vissa fall har han hängt tavlor på bokhyllorna. De hänger då framför en del av böckerna. Han kunde också hänga tavlor på bokhyllornas gavlar. Påfallande är att böckerna är inbundna, och att de har ordnats i långa rader med samma band. Bokhyllorna ser ut att vara mycket välordnade – men kanske något livlösa. I några fall fanns ett mellanrum mellan bokhyllan och taket. Då kunde han ställa vaser eller andra prydnadsaker här. Han hade också hängt några tavlor här uppe ovanför hyllorna. Uppenbarligen har han varit stolt över sitt välordnade och välskötta hem. En man vid namn John W. Johansson har nämligen tagit sex bilder i hemmet med dess bokhyllor och i två fall även med honom själv. En bild

visar Hallberg utanför villan i den välskötta trädgården. Dessa bilder finns nu som sagt i Mölndals Hembygdsmuseum.

Inget riktigt exlibris

Hallberg skänkte hela samlingen till Göteborgs Stadsbibliotek, som nu är Göteborgs Universitetsbibliotek. Många av hans böcker blev dubletter till redan befintliga böcker i detta bibliotek. De såldes, och för dessa pengar kunde man köpa böcker, som ännu saknades. Hans exlibris klistrades in i de böcker, som stadsbiblioteket införlivade med sina samlingar, men man har anledning att tänka sig, att hans exlibris klistrades in även i de böcker, som förvärvades för de influtna medlen. Ett exlibris är ju ett ägarmärke, som anger, att boken ifråga ägs eller har ägts av märkets innehavare. I detta fall behöver det inte förhålla sig så. Ej heller förekommer orden ex libris på detta ägarmärke.

Hallberg skaffade aldrig själv ett exlibris

Fastän Hallberg var boksamlare, ägde han under sin livstid aldrig något exlibris. Han skriver själv om exlibris i sina levnadsminnen: "Även ett exlibris är något, som jag anser som ett stort önskemål, vilket för mig icke har låtit sig realisera; dock icke så viktigt som en katalog. Det är alltid med glädje som jag i en nyanskaffad bok finner ett sådant, särskilt om det härrör från en känd eller märklig personlighet. Men ett exlibris bör vara ej blott ett ägarmärke, ingen blott etikett utan en prydnad för boken, helst ett litet konstverk och innebära något personligt för bokens ägare, vilket synes mig mera sällan vara fallet. Två hinder ha varit mig i vägen för anskaffandet av ett sådant, först den icke obetydliga kostnaden och sedan bristande tid och, som jag fruktar, uthållighet för dess anbringande." (Albert Hallberg, *Minnen och levnadserfarenheter av en samlare*, Gbg 1935, s. 179.)

Böcker har kommit på drift

Även universitetsbibliotek gallrar i sina samlingar. En bok med Hallbergs exlibris i skänktes till Mölndals Hembygdsmuseum år 1993 av den kände bokdoktorn Sven-Erik Johansson, som hade inköpt boken på Emmaus, en second-hand-butik på Hisingen. Av boken framgick, att föregående ägare hade förvärvat den 1980. Denna bok var säkerligen inte den enda, som hade lämnat Universitetsbibliotekets lugna bokmagasin. Även fler samlare bör därför ha möjligheter att komma över böcker med Hallbergs exlibris. Irrfärder utanför universitetsbibliotekens trygga värld kan vara mycket farliga för böcker i våra dagar. Hallberg var lyckligt lottad. Han visste, att en huvuddel av hans samling hamnade i förhållandevis tryggt förvar.

En läsande samlare

I motsats till många samlare, som enbart samlade böcker, läste Hallberg också flitigt i sin samling. Den kände mölndalsförfattaren Axel Möndell (1910-1996) skall få ge oss en avskedsglimt av den gamle boksamlaren och donatorn: "Övertullkontrollör Hallberg hade böcker även i köket, sades det. När han gick till spårvagnen, gick han och läste. På spårvagnen satt han och läste." Hallberg hade glädje av sina böcker. Han sörjde också för att många andra skulle få glädje av dem efter hans död.

Läs vidare

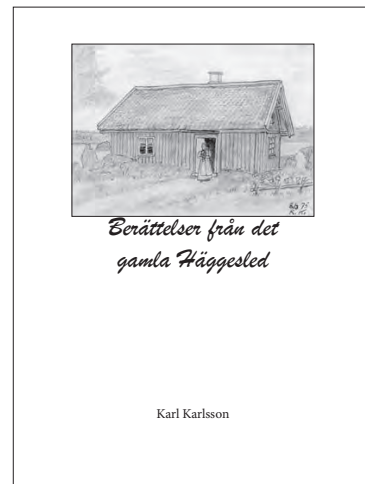
Johan Antonsson (täcknamn för Johan Albert Hallberg), Några ord om Goethe med anledning av Henrik Schücks framställning i hans allmänna litteraturhistoria, Gbg 1927.

Albert Hallberg, *Den Kungliga Svenska Avundsjukan*, Gbg 1931.

Albert Hallberg, *Minnen och levnadserfarenheter av en samlare*, Gbg 1935.

Sven Schånberg, "24000 band bokdonators minne" och "Blev inte miljonär", artiklar i: Göteborgs-Postens lördagsbilaga 2/2 och 1/3 1980.

Lars Gahrn

Karl Karlsson var född i Häggesled den 16 juni 1903 och avled den 5 augusti 1977. Han övertog föräldragården Storegården som han brukade till det att sonen Egon övertog densamma hösten 1965. Karl och Elsa (1909-1999) bosatte sig då på Rasmustorp.

Karl Karlsson var en flitig föreningsmänniska och engagerad i det kommunala och kyrkliga inom Häggesleds socken.

Som hembygdsforskare har han gjort en omfattande uppteckning och inventering av gammal torp- och backstugebebyggelse i Häggesled. Dessa uppteckningar har även blivit uppmärksammade av Riksarkivet som låtit mikrofilma hans samlingar.

Det stora värdet i Karl Karlssons arbete är även de teckningar som åtföljer berättelserna. De flesta av dessa hus och byggnader är rivna. Få, om någon, kan idag berätta om de människor som en gång bodde och levde i dessa miljöer. Genom Karl Karlssons noggranna iakttagelser och intresse för händelser i socknen, blir de nu presenterade berättelserna, ett stycke levande hembygdshistoria från Häggesled.

Noterbart är att de senaste uppteckningarna är utförda i början av år 1977, samma år som Karl Karlsson avled.

Boken omfattar 125 sidor med text och teckningar. Den kan Boken omfattar 125 sidor med text och teckningar. Beställes genom Johnny Hagberg 070-74 140 89. Pris 150:-

Muntlig tradition och ”övre Hangelösa kyrka”

Hangelösa gamla kyrka omkring 1700 (Peringskiöld).

Huvudet med en hertigkrona från gamla kyrkan. Foto: C.W.

Bokstavstro.

I en artikel i *Meddelande nr 3 2023* (sid 18) har Matz Nilsson åter tagit upp ”legenden” om horsbrottet i Hangelösa i Götene kommun. Författaren tillhör de idoga Hangelösbabor som initierat undersökningen av den kyrkogård som omtalats i sägnen. Senast berättade han om nya fynd av gravstenar i kyrkogårdsmuren i Hangelösa (2024). Matz Nilsson vet nog att även jag har skrivit om ämnet ett flertal gånger, men väljer att inte nämna det. Därför kan det vara plats för att ånyo ventilera min åsikt, nu med flera argument än tidigare.

Medan jag tror mig ha identifierat olika delar av sägnens bakgrund avslutar Nilsson sin artikel på följande sätt: ”De sammantagna fynden med skeletten och den eventuella grunden till kyrkan stärker legenden om den forna kyrkan och om det begångna horsbrottet. Om detta inte hade ägt rum hade det nog inte uppstått en legend som överlevt i så många århundraden.” Nog är det delvis sant: inte bara stärks uppgiften om en kapell/kyrka eller snarare kyrkogård här, den bevisas. Däremot stärks inte alla traditionen om ett horsbrott. Det säger sig självt.

Folktraditioner har ofta visat sig innehålla ett korn av sanning. Men det är inte en bokstavlig sanning. Det vill säga att det är precis som det sägs. Men kornet går ofta att identifiera, om man ger sig tid. Det finns ett bekant experiment att låta en nedskrivna berättelse återberättas från en person till en annan. Sedan gruppen avslutats skriver man ånyo ned den sista versionen. Den kan, beroende på hur många personer med olika bakgrund som deltar, se betydligt annorlunda ut i andra ändan. Ett sådant experiment görs på några timmar i nutiden. Om vi räknar med muntligt återberättande under kanske fyra hundra år, kanske tolv generationer, har vi många möjligheter till både missuppfattningar om tidpunkt och – inte minst – helt nya inslag. Det finns också andra möjligheter i överförandet (traditio) av uppgifter, nämligen genom Lesefrüchte: man har läst sig till historien betydligt senare. Men på snåriga vägar kan vi ibland komma ganska långt när det gäller att närma sig ett slags sanning. Vi har ett möjligt exempel här.

En medeltida ansiktsskulptur i Hangelösa kyrka.

Det har visat sig att vi får våra första personliga porträtt redan under medeltiden. Det är vid övergången till gotisk stil, mellan ca 1250 och 1270. Upptäckten gjordes av konsthistorikern Jan Svanberg. Det är förstås rikets herrar som åsyftas. I Varnhems klosterkyrka, där han är begravd, finns bilden (masken) av Birger Jarl. Vid sidan av honom finns Kristus med törnekrona. En annan ansiktsskulptur avbildar en symbolisk «tandagnisslare» (inför död och skärself). Alla tre finns högt upp på kapital i tvärskeppet. Hur kan vi veta att det är Birger Jarl? Det har visat sig att ansiktsdragen

går att spåra i kraniet som undersökts. Han har en lägre form av krona än en kungakrona. Birger var ju den siste som bar titeln jarl vilket därefter ersattes med hertig. Dessutom blickar hans mask åt det håll som det gravmonument ligger där han själv bevisligen är begravd, vid lekmanaltaret. Birger Jarl är stor donator till klosterkyrkans ombyggnad efter storbranden i klosterkyrkan vid denna tid. Birger är begravd vid lekmanaltaret i Varnhem tillsammans med sin andra hustru Mechthild och yngste sonen Erik. Är de också porträttlika? Inte minst skulle det, som vi strax skall se, gälla sonen Erik som nog är vår hertig i Hangelösa.

På samma sätt visar porträtten av hans söner Valdemar och Magnus Birgersson i Skara domkyrka på deras insatser för katedralen. Hur vet vi att det är de? Det finns faktiskt ett tydligt släktycke, och olikheterna mellan dem finns uttryckta bl.a. i Erikskrönikan. Valdemar var ljus- och Magnus mörkhårig. Enligt den elaka svägerskan Sofia liknade den senare en kittelflickare. Det senare antyder en utlänning, zigenare eller motsvarande. Viktigare är nog att den ena har kungakrona och den andra en hertigkrona. Den konsthistoriska dateringen utesluter andra gestalter i svensk historia.

Jan Svanberg fortsatte sina studier av västgötsk kyrkokonst under medeltiden. Tyvärr avled han på våren 2024. Tio år tidigare, år 2014, höll han föredrag om Hangelösa gamla kyrka. Den revs redan 1873. Det var då undertecknad fick flera av de följande idéerna. Även Matz Nilsson, som tillhörde arrangörerna, var med på mötet. I denna kyrka fanns nämligen ytterligare ett skulpturhuvud som bär en hertigkrona, som är från ungefär samma tid som de ovannämnda. Men det kan inte vara hertig Magnus. Här föreslås nu att dateringen är särskilt intressant, som inte bara är baserad på känd historia utan också på just denna folksägen i Hangelösa. Observera tidpunkten, före eller omkring förvintern 1275, då hertig Erik dog. Men oavsett vem huvudet egentligen avbildar måste vi starta vid denna tid under 1200-talets senare del. Här finns källan, menar jag, även till sägnen om horsbrottet!

Den äldre sockenkyrkan i Hangelösa som låg nära den nuvarande, var liksom de flesta andra i trakten byggd på 1100-talet, alltså i romansk tid. Om byggnadstiden vittnar den signerade cylindriska dopfunten. Att S:t Olof är Hangelösa kyrkas patronymikon framgår redan i klartext av dopfunten. På denna rätt primitiva tunna står *Scs Olavus*. Dessutom är stenmästarens namn Johannes (eller Johan). Det står ”*Ergast Iohannes*” och ibland ser man som hos Matz Nilsson på annat ställe uppfattningen att Ergast är ett andra personnamn. Det kan omöjligt stämma. *Ergaster* betyder på grekiska arbetare, bonde (har givetvis att göra med vår ergonomi, efter erga = arbete), medan det grekiska lånordet på latin har givit *ergastulum*, straffängelse, tukthus för slavar. Varför ett ursprungli-

Dopfunten med inskription.

gen grekiskt ord? Dessa är i dessa sammanhang mycket ovanliga, närmast obefintliga, under medeltiden. Få landsortspräster borde vara kunniga i det språket. Skulle det då vara mera rimligt med latin? En hantverkare som hade trälstatus? En intressant fråga, men lite vid sidan av ämnet...

Den medeltida kyrkan.

Kyrkan hade ursprungligen långhus och kor, men inte absid. Johan Hadorph beskriver den (1669 -71): "Hangelösa är en temmelig vacker kyrkia, efter den orten, alt af huggen steen, medh steentorn uthan resning på; hvelfd både baak i tornet, så vel som i bolen, men sängehuset är medh brädespanel, och hvalfvet 12 åhr sedan nidslagit, efter dhet söndersprucket var. Här finnes 2 gamla klockor, doch uthan skrift; monumenter inga. S.Oluffz bild aff steen finnes uppe i tornet."

På den enda äldre bilden, i *Peringskiölds Monumenta* från ca 1700, har den (väst)torn, men det är tydligt att detta är tillagt senare. Man ser att långhustaken gör en vinkel mot tornet som alltså är mindre brett än långhuset. I motsats till kyrkan som har vit puts visas på teckningen kvaderstenarna i tornet. Svanberg har visat att de bevarade skulpturerna har tillhört en portal i detta rivna torn. Samtliga är tydligt påverkade av väder och vind.

Att döma av andra paralleller, i t.ex. Norge och Estland stämmer också arrangemanget med 1270-talet. I Hangelösa ingår två delar av pelartrummor, en S:t Olofsfigur med yxa som numera saknar huvud och nederdel. S:t Olofsfiguren har suttit uppe i tornet enligt Johan Hadorph ca 1700, antagligen rakt ovanför portalen.

Det var vanligt att en medeltidskyrka hade flera donatorer: de representerade ibland kungamakten men oftare den lokala aristokratin. Den förste donatorn kunde också ha uppfört en (nutida) sockenkyrka som en *gårdskyrka*, eller egenkyrka, på sin egen gård, och sedan ha överlåtit den till stiftet. Om tornet läggs till betydligt senare kan detta ha en annan donator till grund. Medan den ena skulpturen från portalen i Hangelösa visar på en symbolisk «tandagnisslare» av samma typ som i Varnhem så har den andra alltså en hertigkrona. Det stämmer bra också med Varnhem.

Vem?

Det finns bara en historisk figur som är möjlig från denna tid. Det kan i så fall vara donatorn. Kung Valdemar och hertig Magnus (senare Ladulås) hade alltså en yngre bror, Erik Birgersson, utan titel. Det framgår att han var mycket missnöjd med detta och kallade sig «Erik alls ingenting». Erik finns som vi redan sett begravd i Varnhem i samma grav som sin far Birger Jarl. När bröderna gjorde uppror mot sin bror Valdemar och avsatte honom efter slaget vid Hova i juli 1275 blev Erik mycket riktigt ny sveahertig efter Magnus som övertog kungavärdigheten. Men redan 6/12 1275 dog Erik. Av hans skelett i Varnhem att döma hade han en svår bindvävssjukdom. Troligt är att den var ärftlig. Hans morfar kung Erik Eriksson hade ju tillnamnet *Läspe och Halte*. Det är alltså bara ett knappt halvår att spela på, såvida inte skulpturen är postum(?). Men det kunde ju kanske antyda

att Erik var donator till Hangelösa gamla kyrka, då närmast till tornet, som är ett senare tillägg till den romanska byggkroppen.

Horsbrottet.

Det finns en annan omständighet som bakvägen skulle kunna rikta uppmärksamheten just på det senare 1200-talets historiska Sverige. Vi återkommer för övrigt till den tidpunkten på flera sätt. En envis sägen nedtecknad redan omkring 1700 av Olof Knös säger att det fanns en tidigare kyrka i Hangelösa. Denna skulle ha besudlats av ett horsbrott inne i kyrkan (antingen i sakristian eller vid altaret) av en munk, kallad Herr Karl, som avrättats och fanns begraven där. Kyrkan skulle därefter ha rivits och platsen ha flyttats.

Originaltexten lyder: "Thenna öfre Hangelösa Kyrkja blifvit ruinerad therfore At en Munch begick hor i sacristian eller bakom altaret sedan han... Han ligger... begravven under en hall then the nu i dag kalla Herr Karls Hallen, och marken omkring har och namn theraf... På... platsen ther Öfre Hangelösa Kyrkja stådt äro mest åkrar, somliga Kyrkjan tillhöriga. Et torp är och på samma ställe..."

Med tanke på det som vi påpekade i början om så kallad tradition: Vi har fortfarande inte fått veta fullt ut hur den genuina traditionen om horsbrottet såg ut, låt oss säga, kring ca 1850, utan sufflös, vid sidan av Knös korta återgivande kring 1700. Kanske det rentav är en Lese Frucht?

En lokal forskarcirkel med bland andra Matz Nilsson har med arkeologhjälp verkligen fastställt att det på en gårdsplats, Skräddaregården, ca 1200 m östnordöst om sockenkyrkan verkligen finns en medeltida kyrkogård. Skelett har där undersökts som har daterats till tidig medeltid med vid marginal (C 14). Sådana grävfynd har även tidigare riktat uppmärksamheten på området. Däremot finns inga spår av en kyrkobyggnad på platsen. Det bör ju ha varit ett bygge helt i trä, helt säkert mycket litet.

Nedläggning av kyrkor och kapell.

Att man skulle ha rivit kyrkan av en sådan anledning är ytterst osannolikt för att inte säga omöjligt. Nyvigning kunde under medeltiden vara aktuell om kyrkan var förstörd, helt eller delvis. Detta kallades *exekration*. Altaret kunde också separat komma ifråga. Om kyrkan utsatts för pollution måste den renas (*reconciliatio*). Detta kunde hända om någon bragts om livet där, när människoblod utgjutits, när mänsklig säd spillts och när någon exkommunicerad eller hedning begravts i kyrkan. Denna rekconciliation kunde bara utföras av biskopen. Detta gällde även kyrkogården. Ingen fick då begravas där förrän en sådan skett där. Man kunde tänka sig undantag, genom dispens, från denna regel och enskilda präster kunde dock få utföra ritualerna som biskopens ombud.

Vid ett tillfälle nämns 1304 att biskopen i Linköping vägrat att rekonciliera kyrkogården i Ala på Gotland, som oreanats av en av biskopens tjänare, som hade bedrivit hor där med en kvinna. Det var tydligen en fråga om ersättningen för ritualen. Men klagomålet riktades nu till ärkebiskopen Nils Allesson i Uppsala. Vi vet inte hur det hela avlöpte men både kyrka och kyrkogård finns kvar under hela medeltiden (och även nu).

Väsentligt troligare är att denna eventuella andra kyrka i Hangelösa hade lagts ned av ekonomiska skäl. Från början kan den ju ha varit en gårdskyrka, därefter ett annex till den egentliga sockenkyrkan i byn. Den kunde sedan efter hand, liksom många andra i Västergotland inte underhållas. Vi vet dock att i ett brev från 7/2 1234 ger påven Gregorius IX biskopen i Skara, Stenar (troligen 1228-1238) tillstånd att förena (lat. *uniare*) mindre kapell som inte kan bekosta kaplan med de socknar som kan det. Detta betyder att den ena, mindre, läggs ned. Det innebär i så fall att denna kyrka eller detta kapell i Hangelösa försvann redan under 1200-talets lopp, och varför inte just på 1270-talet? De ungefärliga C 14-dateringarna av de funna skeletten på gravplatsen utesluter det inte.

När man rev den gamla medeltidskyrkan i Hangelösa i början av 1870-talet – om man så vill ett brott på taliban-nivå som vi kan se det idag – var anledningen också ekonomisk: man ansåg

sig inte kunna underhålla den lilla sockenkyrkan och tillväxten av befolkningen tycktes i stället kräva en stor kyrka av typ ”Tegnérlada”.

Om man tänker efter verkar dessutom slutet för munken ”Herr Karl” med en avrättning på plats mindre troligt, för att inte säga osannolikt. Förseelser och brott företagna av en kyrklig befattningshavare gick under *kyrklig* (kanonisk) domsrätt. Messtadels bestraffades sådana brott med botgöring, som kunde vara nog så betungande. Det borde som prejudikat kunna ha lämnat skriftliga spår, även under medeltiden. Under medeltid fram till 1350 gällde den provinsiella västgöotalagen. Den stipulerar då antingen skamstraff eller kompensation i pengamedel för civila förövare, inte dödsstraff.

Begreppet egentligt *hor* tillhör en senare tid då kronan (kungamakten) tagit över både domar och straffsatserna. Då betecknas därmed samlag mellan personer som var för sig eller båda redan var på annat håll gifta. Båda straffades då enligt profan rätt, men inte konsekvent, och ofta kom den manliga parten undan dödsstraff på något sätt. Allt sammanvägt ger det anledning att tro att det anakronistiska hopkoket ägt rum under nyare historisk tid, kanske just 1600-tal, strax innan Knös skrev ned sägnen.

Det historiska horsbrottet.

Men det finns nämligen en annan och mera spännande förklaring till uppgiften hos Knös om ett horsbrott. Också denna är samtida med det skulpterade porträttet. En anledning till kung Valdemars problem åren 1274–75 var just att han blivit fälld av kyrkan för ett horsbrott. Dessutom var det dubbelt på så sätt att det formellt också var blodskam. Hans drottning Sofia var dansk prinsessa och hade två systrar som blev mer eller mindre inspärade som nunnor för att inte äventyra en planerad arvsföljd. Men de hade flytt till sin syster i Sverige. Det var med den ena systemen och dessutom nunnan Jutta Valdemar hade begått sitt allvarliga brott. Det ledde till en botgöring av kungen. Han fick resa till Rom. Jutta blev till och med bannlyst. I förlängningen ledde alltså det ”horsbrottet” till att han blev avsatt och brodern Magnus blev kung.

En sådan händelse är ovanlig i furstemiljöer och måste ha väckt stort uppseende också hos vanligt folk i Sverige. Är inte detta bakgrunden till sägnen om «munken» och flyttningen av kyrkan i Hangelösa? Här har vi stället *en nunna och en kung*.

Erfarenheter från sägenforskning.

Den så kallade folkfantasi söker ofta av stora händelser i världen göra något lokalt gripbart. Den mest kända kyrkliga vandrings-sägnen i Sverige talar om ett mord på en präst inför altaret i sockenkyrkan av en lokal storman. Den äldsta notisen om detta förekommer i Nätra, Ångermanland, hos Johannes Bureus ca 1600. Det har visat sig att denna sägen syftar på mordet på ärkebiskopen Thomas (Becket) av Canterbury mellan jul och nyår år 1170, där den engelske kungen var inblandad, om än inte själv mördare. Detta väckte enorm uppmärksamhet i det kristna Europa och hela England blev lagt under interdikt av påven. Kungen fick bokstavligen krypa till korset på mordplatsen för att få det upphävt.

I fallet prästmordet har S:t Thomas martyrium avbildats i kyrkorna, ibland i samma kyrka dit sägnen förlägger mordet. Till exempel kan det ha funnits en figur på en dopfont (vanligast, t.ex. Nora i Ångermanland inte så förfärligt långt från Nätra, Lyngsjö i Skåne), en målning, och ibland i sällsynta fall till och med ett relikskrin (Trönö i Hälsingland). I Hangelösas fall kunde kanske porträtthuvudet av hertig Erik ha givit associationerna till händelserna under 1270-talet. Kanske det var som – en mer obesudlad? – kontrast till brodern Valdemar och horsbrottet? En donation till det nya tornet? Kanske fanns det också något annat, nu okänt?

Hur lång tid skulle det i så fall ha tagit att till oigenkännlighet omskapa bakgrunden? Som vi sett tog det 400 år från 1170/1200 för prästmordet att nämnas första gången år 1600. Om 1270-talet (eller ca 1300) är aktuellt så tog det ungefär detsamma för Olof Knös berättelse år 1700. Johannes Bureus anger namnet

på stormannen som mördade prästen som Skjuppe. Han har flera namn. Allt framgent under följande århundraden kallas han i hemsocknen Nätra, därefter Kam i Näsom. En hel del andra biprodukter har under tiden lagts till sägnen, gärna för att knyta an till kända förhållanden eller platser i bygden som ger den ytterligare lokal prägel. Till exempel skulle Kam ha stenats till döds vid den så kallade Kam-tallen. Troligen beror uppgiften på det faktum att det på platsen tidigare fanns ett offerkast med stenar (om detta har jag skrivit senast i min nyutkomna bok Hällar 2024).

Herr Karl och folkvisan.

I Hangelösa talas det alltså om *Herr Karl*. Först kanske man tänker att detta luktar protestantisk tid. Inte en munk, alltså *broder* Karl. «Herr» används som titel antingen för en präst eller en annan ståndsperson, i och för sig också mest under senmedeltiden.

Utän tvekan bör här finnas en rimlig misstanke om att munken uppfunnits som ett lämpligt moment i den protestantiska propagandan mot medeltidens katolicism. I detta fall gäller det förstås mera konkret katolicismens hyckleri kring *celibatet* för präster och munkar. Denna folkliga och ibland undermedvetna kampanj pågick som mest under 1600- och 1700-talen, men försvann aldrig helt. Den väcks ju till liv än idag när vi förfasar oss över sexuella övergrepp inom den katolska kyrkan. Samma anda finner vi i visan om den liderlige munken i det närliggande Husaby (se mina artiklar om detta från 2021 och framåt). Där har jag (ibland) missat associationen med sägnen i Hangelösa.

Men när man närmare skärskådar saken är det uppenbart att ”Herr Karl” måste avse förövaren i de mycket spridda folkvisorna om klosterrovet. Den visa jag syftar på heter just *Herr Karl och klosterrovet* och börjar just med namnet *Herr Karl*. Denna folkvisa har medeltida ursprung och en faktisk bakgrund i flera historiska klosterrov i Vreta kloster i Östergötland. Visan har varit vida känd och är upptecknad bl.a. i Västergötland. Det var faktiskt tre sådana rov av nunnor eller noviser även om visornas motiv inte är historiska. Det är det närmaste vi kommer till ett ”horsbrott”. Rättegångar för hor som även avlöpt med dödsstraff är för övrigt kända framförallt från 1600- och 1700-talen.

Den som i så fall skulle vara nära till den tid vi rört oss i inträffade 1288. Västgöten Folke Algotsson var bror till biskop Brynolf i Skara och flydde med sin blivande brud till Norge. Kung Magnus var rasande och förföljde också Folkes familj, fadern och lagmannen Algot och brodern Brynolf. Det lugnade efter hand ned sig. Folkvisan finns alltså upptecknad också i Västergötland av Arvid August Afzelius från Broddetorp på 1800-talet. I detta fall är det frågan om list.

Den andra visan, bara kallad *Klosterrovet*, handlar om Sune Folkunge på Ymseborg (nära Mariestad) och Elin. Där bryter man sig i visan med våld in i klostret och dödar Elins livvakt av tolv riddare. Också denna visa har alltså anknytning till Västergötland. Rov av kvinnor var inte helt ovanliga bland stormanskasten under medeltiden, även om de sällan skedde från den skyddade miljön i ett kloster.

Och fast *rov* inte är riktigt samma sak som *hor* så blev de alltså enligt min mening ett med varandra i historien från Hangelösa. Berättarna vävde en väv av flera olika motiv, både från den faktiska historien, från folkvisan och från den så kallade folktraditionen. Den enda biten som den senare bidrog med var platsen för den äldre kyrkan.

Litt.:

Christer Westerdahl: 2015. *Skeppsvrak och ättestupor*. Båtdokgruppen, Skärhamn.

Liknande texter till denna har publicerats i Lidköpingsbygden julen 2014, flera västgötatidningar som Skaraborgs läns tidning 29/12 2017, Västgötabygden 3/2018, Götene fornminnes- och hembygdsförenings årsskrift 2018. Vidare Munken i Husaby. Götene fornminnes- och hembygdsförening årsskrift 2021: 43–44,

Munken i Husaby. Nidvisans makt. Om hur man kan bedriva antikatsk propaganda. Skara stiftshistoriska sällskap. Medlemsblad: 21–25 (Stiftshistorisk Tidskrift). Munken i Husaby Mimers brunn/6 2023: 10–15. Hertigen och horsbrottet i Hangelösa. Mimers brunn 2/2024: 26–29.

Christer Westerdahl: 2024. Prästmordet vid altaret. I: *Hällar. Ett humanistiskt perspektiv på tvärfacklighet*. Båtdokgruppen, Skärhamn.

Svenska Folkvisor samlade av Erik Gustaf Geijer och Arvid August Afzelius I–IV. Utg. Jöran Sahlgren. Kungl. Gustav Adolfs Akademien 1957–1960. Del I. 26. Herr Karl och klosterrovvet, nr 27 Klosterrovvet.

Hangelösa gamla kyrkplats. Rapport från en forskarcirkel 2008–2011. Med bl.a. Matz Nilsson som primus motor.

Matz Nilsson: 2024. Gravkors till mäktigt gravmonument funnet i Hangelösa. *Medd. Vglitt* 2/2024: 26.

Mera om ”Hertigens tid:

Harrison, Dick: 2002. *Jarlens sekel. En berättelse om 1200-talets Sverige*. Ordfront, med följande referenser:

Engström, Sten: 1963. Konung Valdemars mötesinkallelse. En textkritisk studie. I: *Historisk Tidskrift* 1963: 44–57.

Fritz, Birgitta: 1971. Jarladömet-sveahertigdömet. I: *Historisk Tidskrift* 1971: 333–351.

Gillingstam, Hans: 1972. Hertigtiteln införande i Sverige. I: *Historisk Tidskrift* 1972: 155–157.

Losman, Beata: 1967. Jutta-episoden och Valdemar Birgerssons avsättning. I: *Historisk Tidskrift* 1967: 472–483.

Rosén, Jerker: 1942. Magnus och Valdemar Birgersson 1284–1285. I: *Historisk Tidskrift* 1942: 1–13.

Rosén, Jerker: 1947. Tronskiftet i Sverige 1275. I: *Scandia* 1947: 202–239.

Rosén, Jerker: 1941. Konung Valdemar Birgerssons färd till påven 1274–1275. I: *Kyrkohistorisk årskrift* 1941: 70–87.

Söderlind, Stefan: 1959. Konkurrenten mellan Birgerssonerna 1266–1280. I: *Historisk Tidskrift* 1959: 369–400.

(Yrwing, Hugo: 1952. *Maktkampen mellan Valdemar och Magnus Birgersson 1275–1281*. Skrifter utg. av Vetenskapssocieteten i Lund 38.)

Christer Westerdahl

Vi firar Maria Euphrosyne De la Gardie

Lördag 15 februari
kl 10 – 13

i Varnhems
klosterkyrka

Maria Euphrosyne 400 år

Föredrag av docent Susanne Tienken:

Hjärtats bön och världens glans

Maria Euphrosyne (1625–1687)

Orgelmusik med professor Karin Nelson

Blockflöjtsensemble spelar tidstypisk musik

under ledning av Jennifer Lidgren

Korta föredrag:

Bröllopsgåvan Höjentorp

Emanuel Carlsson

Maria Euphrosynes vapensköld

Robin Gullbrandsson

Boksläpp:

Läcköemblemen (svensk upplaga)

av Dr. Simon McKeown. Introduktion av biskop em Lars-Göran Lönnermark

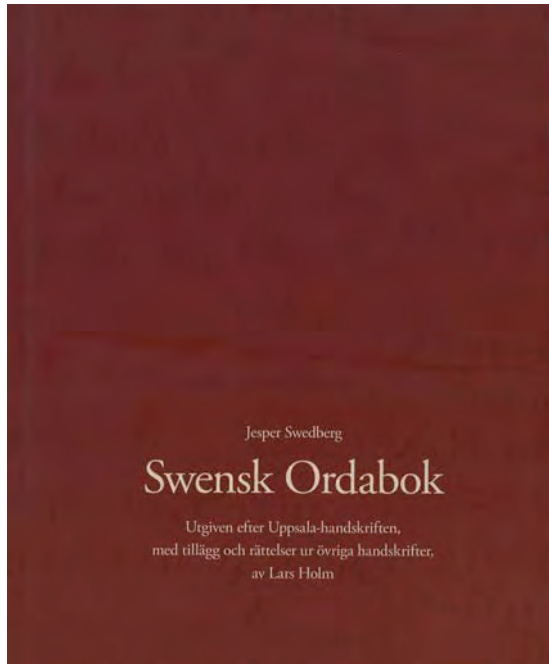
Det finns möjlighet att bese det målade ryggpositivet på De la Gardieorgeln

Kaffe, te och varmkorv serveras.

Arrangörer: Svenska kyrkan i Skara pastorat,
Skara stiftshistoriska sällskap, Läckö Vänner m fl

Jesper Swedbergs Ordabok

Jesper Swedberg (1653-1735) är ett stort namn i svensk kyrkohistoria: psalmdiktare, teologiprofessor, biskop i Skara, orädd och självständig i den tidens kyrkliga debatt. Vad som kanske är mindre känt är hans stora intresse för det svenska språket och svensk språkvård. I verket *Schibboleth. Svenska språkets rykt och riktighet* (1716) försökte han ge en helhetsbild av "vårt ädla modersmohl" och föreslog nya enhetliga stavningsregler, som möttes av hätsk kritik, men som senare blev normgivande. Swedberg författade också *En kortt svensk grammatica* (1722). Vid sidan av sina krävande kyrkliga uppdrag höll Swedberg i flera decennier på med ett gigantiskt språkligt projekt: att samla hela den svenska ords-katten i en ordbok. Omkring 1720 var Swedberg redo att publicera sin *Swensk Ordabok* och skrev till bokcensorn Johan Upmarck-Rosenadler för att få ett godkännande. Ärendet föredrogs i Kanslikollegiet, som inte var direkt avvisande men krävde att Swedberg skulle "rätta sig effter den af samtl. Presterskapet i Nya Bibelen wedertagne skrifarten". Vid ett personligt framträdande i Kanslikollegiet 1722 pläderade Swedberg förgäves för sin stavning. Förutom de rent *ortografiska* betänkligheterna framförde man nu också *ekonomiska*: landet hade inte råd med utgivning av en så stor ordbok. Därvid blev det. Swedbergs livsverk förblev liggande och sov sin törnrosasömn i nästan 300 år.

Tack vare ett förnämligt samarbete mellan Swedbergexperten docent Lars Holm och Skara stiftshistoriska sällskap med Johnny Hagberg i spetsen startade ett publiceringsarbete 2006, vilket slutfördes 2009. Resultatet är lysande: en stilfull inbunden volym på över 700 sidor med viktiga upplysningar om Swedbergs liv och verk samt *Ordabokens* tillkomst-historia och uppläg-gning. Den är vackert illustrerad med färgfoton av sidor i Swedbergs manuskript.

Själva lexikondelen omfattar ca 600 sidor. Vad har då Swedberg haft för metod att skapa sin *Ordabok*? I sitt företal säger han: "Jag hafver ock tagit mig en obeskrifwelig mödo och digert arbete uppå, at vtleta och vt draga all svensk ord och ordalag af vår heliga svenska Bibel, och af gamla svenska böker, som med Bibelen jemnähriga äro, och holla en jemn skrifart: ther then ock renast är". Ungefär hälften av alla ord i ordboken är excerperade från Bibeln. Men Swedbergs ambition var att ha med *alla* svenska ord. Därför väjer han inte för enklaste vardagsord eller s.k. fula ord. Sålunda finner man där t.ex. könsord, som bara för några decennier sedan var censurerade i Svenska Akademiens ordlista.

Swedberg presenterar orden i bokstavsordning på följande sätt, t.ex. ordet "dwale", vårt "dvala" (siffrorna artikelförfattarens):

dwale, dwalm (1), *exstasis*, (2), A. 10:10 (3), *obliq.* dwala (4) A. 11:5 lät mig komma till dwala (5), *indulge mihi requiem, recreationem* (6), Psb 52:5 dwalalack (7), *calix soporis* (8), Es. 51:17:22 (9).

Förklaring: 1. svensk synonym. 2. latinsk motsvarighet. 3. hänvisning till Apostlagärningarna 10:10, (4) böjd form dwala. 5. Text i Apg 11:5. 6. latinsk version av 5. 7. Psalmboken psalm 52:5 har ordet dwalalack. 8. latinsk version av 7. 9. Hänvisning till Esaia 51:17:22.

Som synes en mycket omfattande dokumentation! Långt från alla ord behandlas så ingående. I många fall finns det bara en latinsk översättning. Latinet var fullkomligt naturligt i 1700-talskretsar. Idag skulle det ha varit engelska i stället. För övrigt är Swedbergs presentation föredömlig. Hänvisning till textställen används ju i Svenska Akademiens ordbok (SAOB) för att belägga ords tidiga förekomst.

Vad har då moderna läsare för glädje av Swedbergs *Ordabok*? Lars Holm svarar:

"Vilken litteratur en svensk biskop läste för 300 år sedan- i vilka ämnen och på vilka språk- kan utläsas av Swedbergs litteraturhänvisningar (och utgivarnas tolkningar av dem).

Vidare: Vilka hantverk utövades när Carl XI och Carl XII regerade Sverige, och vilka verktyg använde yrkesmännen? Vilka ord ingick i kyrkans, rättskipningens och krigsväsendets terminologier? Vad åt och drack folk, enkelt som förnämt, och hur gick de klädda? Vilka sjukdomar plågade människor och husdjur, och hur trodde man sig kunna bota dem? Vilka okvädingsord slängde man efter sina fiender, i ansiktet eller på ryggen? Svaren på dessa och många andra frågor finns i *Swensk Ordaboks* spalter."

Ja, utgivningen av Swedbergs *Ordabok* är förvisso en förnämlig kulturgärning. "Ordaboken måste tryckias" skrev Jesper Swedberg i sitt testamente. Om än sent har hans önskan uppfyllts, och det på ett ytterst förtjänstfullt sätt.

Johnny Strand

1939 – 2023

Pris 200:- + ev. frakt